

1.1.1. TEORIE HODNOTY

Nyní se konečně dostáváme k sumarizaci a explikaci odpovědi na otázku položenou v názvu tohoto oddílu, tedy co mám na mysli pod teorií hodnoty? Mám na mysli zhruba toto:

snahu o souvislé a systematické odhalování a popisování faktorů ovlivňujících proces oceňování jsoucen, se zvláštním důrazem na proces oceňování ekonomických statků.

Jako taková byla tato snaha úsilím a často jedním z hlavních témat mnoha filosofů (počínaje Aristotelem) a samozřejmě klasických¹ a předklasických² ekonomů. Hovoříme-li zde o klasických ekonomech, nepojímáme je v dnes ustáleném rozměru, tedy ekonomy působící před marginalistickou revolucí, spíše je chápeme ve smyslu rozdělení J. M. Keynese, který za klasické ekonomy označoval všechny, kdo působili před ním.³ Tvrdíme totiž, že v současné ekonomii je teorie hodnoty opomíjeným tématem. Rozhodně však nelze říci, že je tomu tak od marginalistické revoluce, jako konce klasické (politické) ekonomie. Validním se spíše zdá ono rozdělení pomocí *keynesovy definice*, neboť i v post-marginalistické ekonomii je, a zejména byla, teorie hodnoty důležitým tématem; v zásadní míře tomu ovšem bylo téměř výhradně v rámci tzv. heterodoxních ekonomických tradic.

Zejména v současnosti se ovšem jedná o vskutku marginalizovanou problematiku, jak ukážeme v následující části. Jako příčiny této marginalizace lze označit několik faktorů. Jako jeden z nejpodstatnějších lze uvést keynesiánskou revoluci, která vedla k nasměrování zájmu na naprosto odlišné oblasti ekonomické⁴ teorie. Je sice pravdou, že se Keynes ve svém opus magnum teorii hodnoty věnuje,⁵ ale pouze tak, že ji odmítne jako samostatnou teorii, neboť pro něj je důležité rozdělení na teorii individuálního odvětví případně firmy na jedné straně (v jejím rámci probíhá automatizované „odměňování a distribuce daného množství zásob mezi alternativní užití“⁶) a teorie výstupu a zaměstnanosti jako celku.

Dalším důvodem upozadění významu teorie hodnoty pak jistě byl všeobecně převládající pocit vyřešení celého problému a soustředění sil v oblasti teorie spotřebitele spíše na teorii volby, než na proces hodnocení. Jako vyvrcholení a zároveň vrcholnou ilustraci tohoto faktu můžeme chápat příspěvek Hickse a Allena (Hicks & Allen, 1934a) a (Hicks & Allen, 1934b), přičemž zejména ilustrativní je v tomto ohledu první z uvedených článků. S jistotou (snad nepřiliš velkou) mírou nadsázky lze toto dílo označit za vskutku vrcholný příspěvek k problematice teorie hodnoty v rámci mainstreamové ekonomie dvacátého století.

Hicks⁷ zde explicitně vychází z Pareta a jeho Manuele (Pareto, 1994), kterého oceňuje pro jeho přínos k dané problematice a snaží se na něj navazovat.⁸ Podíváme-li se však na celou tuto snahu s jistým odstupem, pohledem obecné metodologie ekonomické teorie a zejména samotné teorie hodnoty, uvidíme hned několik zajímavých bodů, které vyúsťují v celkové chápání podstaty hodnoty a jí odpovídající příslušné metodě zkoumání.

¹ Zde bychom mohli jmenovat všechny anglické klasické politické ekonomy, ale i jejich francouzského protějška J. B. Saye. Viz například (Rothbard, 2006a), (Holman, 2005).

² Za všechny musíme zmínit alespoň scholastiky ze Salamanky. Viz například (Rothbard, 2006b), (Kauder, 1953).

³ Respektive všechny, jejichž teorie (a zejména jejich závěry) byly odlišné od těch jeho.

⁴ Ekonomické ve významu hospodářské.

⁵ (Keynes, 1997, s. 292–305).

⁶ (Keynes, 1997, s. 293), důraz je původní. Je zřejmé, že v takovémto konceptu není žádný prostor pro *proces* oceňování ekonomických statků, ty jsou vždy-již-oceněny.

⁷ Jako hlavní autor onoho prvního z obou článků.

⁸ (Hicks & Allen, 1934a, s. 52–53).

Již v samotné úvodní větě celého příspěvku lze tento přístup vyzorovat, když Hicks píše:

„The pure theory of exchange value, after a period of intensive study by economists of the generation of Jevons and Marshall, has received comparatively little attention from their successors.“⁹

Hicks zde explicitně přiznává, že se bude zabývat teorií směnné hodnoty, čímž následuje klasické dělení hodnoty ekonomických statků na hodnotu směnnou a hodnotu užitnou;¹⁰ přičemž pouze jedné z těchto kategorií se dále věnuje. Můžeme vidět, že Hicks sám není autorem tohoto rozdělení, pouze jej převzal od Pareta a Marshalla, se všemi výhodami i nevýhodami, které takovéto zúžení předmětu zkoumání přináší.

Onou výhodou je bezesporu zjednodušení nutné analýzy a její větší srozumitelnost (dalo by se i říci proveditelnost v rámci teorie statické tržní rovnováhy), ovšem daní za tuto srozumitelnost je ztráta komplexnosti a celistvosti obsahu předmětu zkoumání, tedy kategorie hodnoty. Nejenže totiž autoři působící v rámci této tradice odsunuli do pozadí celou problematiku užité hodnoty statků, ale i v rámci teorie samotné směnné hodnoty se soustředili pouze na hodnotu jednoduše reprodukovatelných statků, k jejichž výrobě není zapotřebí unikátních zdrojů.¹¹

Pro hodnotu unikátních statků je určující užitek, který je jim přisuzován ekonomickými aktéry v roli spotřebitelů, u reprodukovatelných statků je pak hodnota (zjednodušeně řečeno) určována jak užitek, tak náklady na jejich výrobu. Toto chápání ústí až ve slavná marshallovská dvojí ostří nůžek, která svým protnutím určují cenu statku. V důsledku snahy o odstranění kardinální povahy užítka a jeho nahrazení ordinálními preferenčními škálami však došlo ke ztupení jednoho z ostří oněch nůžek, neboť to, co bylo na kategorii užítka přínosným, byl proces jeho vzniku v individuálním a vždy-jedinečném aktu hodnocení. Odstraněním komplexity této strany procesu ohodnocování sice bylo umožněno analyticky jednoduché traktování celého procesu, ovšem za cenu ztráty jednoho z rozměrů konečného výstupu.¹²

Proto také výsledkem tohoto nového procesu není hodnota statku, ale pouze jeho rovnovážná cena, což je sice kategorie svou povahou naprosto odlišná od kategorie hodnoty, avšak pro analýzu statické tržní rovnováhy je kategorií vyhovující, neboť je sama také statickou. V rámci konceptu statické tržní rovnováhy vsutku není žádné místo pro (a není tedy ani potřeba) *proces* oceňování statků. V tomto konceptu již všechny potřebné ceny existují (jsou stanoveny) a tím, co má být předmětem zkoumání, jsou reakce ekonomických aktérů v takto nastavených podmínkách. Sám Hicks to explicitně vyjadřuje, když píše: „[...]transforming the subjective theory of value into a general logic of choice [...]“¹³

Podíváme-li se ve světle výše uvedeného na název celého článku („A Reconsideration of the Theory of Value“), vidíme, že „přezkoumání“ je velice jemným výrazem pro to, co Hicks s Allenem provedli (respektive co završili). Oni totiž teorii hodnoty nejenže přezkoumali, ale v podstatě ji odsunuli mimo zájem ekonomické vědy přesunutím pozornosti (pojmenovaným jako její

⁹ (Hicks & Allen, 1934a, s. 52), důraz přidán autorem.

¹⁰ Toto rozdělení popisuje např. (E. von Böhm-Bawerk, 1894, s. 3).

¹¹ Jako příklad statků, k jejichž výrobě naopak je zapotřebí unikátních zdrojů, uveďme originály obrazů mrtvých mistrů.

¹² V klasické (před- marginalistické) ekonomii tato snaha, pokud je dotažena do konce, vede až k upuštění od zkoumání užítka, který statek přináší spotřebiteli; a celá analýza se věnuje pouze nákladům potřebným k výrobě statku, neboť náklady mají v dlouhém období plně odrážet užitek statku a stačí pozorovat pouze je – jako proxy veličinu pro užitek (E. von Böhm-Bawerk, 1894, s. 3–4).

¹³ (Hicks & Allen, 1934a, s. 54).

transformací) na obecnou teorii volby. To vše bylo mimo jiné důsledkem snahy o vypořádání se s problémem (ne)měřitelnosti užitku, a to jak užitku celkového (ať již tento pojem vyjadřuje cokoliv), tak užitku mezního, kterážto kategorie pak byla ze standardní ekonomické teorie vyřazena a nahrazena kategorií mezní míry substituce. Můžeme dále také konstatovat, že tyto snahy byly do značné míry motivovány snahou o matematizaci ekonomie po vzoru přírodních věd. K naplnění tohoto cíle pak bylo samozřejmě nutné kvantifikovat všechny potřebné kategorie.¹⁴ Smutným nezamýšleným důsledkem této činnosti však bylo odstranění některých kategorií, které kvantifikaci v potřebném smyslu neumožňovaly (právě užitek, ale i hodnota).

Jako další ilustrace tohoto pozměnění významu teorie hodnoty můžeme uvést dílo Gerarda Debreu (Debreu, 1959). Ten ve své analýze vychází ještě explicitněji než J. R. Hicks z odkazu lausannské školy v čele s Léonem Walrasem a Vilfredem Paretem. Opět se jedná o v maximální možné míře formální (a navíc axiomatickou) matematickou tematizaci daného problému. Charakter celého díla je jasně představen již v předmluvě, kde Debreu uvádí:

„The two central problems of the theory[of value][...]are (1) the explanation of the prices of commodities resulting from the interaction of the agents of a private ownership economy through markets, (2) the explanation of the role of prices in an optimal state of an economy.“¹⁵

Tím se jasně hlásí k tradici zkoumání rovnovážného statického stavu bez jakéhokoliv zaměření na charakter procesu, který je každé skutečné ekonomice vlastní a bez jehož vzetí v úvahu je výsledný statický popis nejen zjednodušením ale i zkreslením její povahy. I v tomto případě však můžeme uzavřít, že zvolená metoda byla použita v souladu s cílem, jehož mělo být dosaženo, a jako taková je tedy svému cíli odpovídající, není však odpovídající svému názvu (tedy Teorie hodnoty), minimálně v tom významu, jak je tato pojímána v této práci, tedy jako odhalování a popis faktorů ovlivňujících proces oceňování statků ekonomickými aktéry.

Výše zmíněné práce mohou zároveň sloužit jako ilustrace stavu tzv. teorie hodnoty v rámci mainstreamové ekonomie v druhé polovině dvacátého století. Jejich význam v rámci mainstreamové ekonomie je patrný již jen z pozornosti, která jim byla věnována a množství citací, kterého se jim dostalo.¹⁶ Primárně však byla tato díla zmíněna za účelem poukázání na posunutí významu samotného pojmu teorie hodnoty v kontrastu k jejímu původnímu významu,¹⁷ který je zároveň tím významem, který jí připisujeme v rámci této práce.

¹⁴ Velice obsáhle popisuje proces matematizace ekonomie ve dvacátém století a jeho příčiny (Weintraub, 2002).

¹⁵ (Debreu, 1959, s. ix).

¹⁶ Vezmeme-li jako měřítko počet citací v (Google scholar), pohybuje se (Debreu, 1959) – s 5042 citacemi – na úrovni Samuelsonových Foundations (Samuelson, 1947) – 5556 citací. Obojí je sice stále nesouměřitelné s nejcitovanějším ekonomickým článkem všech dob (Coasova Teorie firmy (Coase, 1937) s 20895 citacemi), na knihy jde však o velice slušný výsledek, zastíněný snad jen biblí (nejen) moderních makroekonomů – Keynesovou Obecnou teorií (Keynes, 1997) se 17165 citacemi.

¹⁷ Jak se pokusíme ukázat v další části této práce.

2. VÝVOJ TEORIÍ HODNOTY

Obsahem této části je předně stručný přehled vývoje názorů na povahu, podstatu, původ a význam hodnoty ekonomických statků, tedy statků hrajících roli v rozhodování o jednání lidí (takto pojatých jako ekonomičtí aktéři). Pokud budeme pátrat po samotných kořenech tohoto zkoumání, dostaneme se až do starověkého Řecka. Jako onen významný počáteční milník v tomto ohledu bude vyčnívat postava Aristotela ze Stageiry, který svým dílem stojí na počátku snah o traktování ekonomické hodnoty statků. Pokud bychom záběr našeho zkoumání poněkud rozšířili a šlo by nám nejen o ekonomickou hodnotu statků, ale o (ať už jakýmkoliv způsobem pojatou) hodnotu věci o sobě, bez vztahu k (bez významu pro) jednajícím (jednajícího) člověku (člověka), mohli bychom jistě jít dál – k Platónovi,¹⁸ který systematicky přivedl filosofii ke zkoumání substance (co- bytí) jsoucna; hodnotu bychom v takovém případě dosadili na místo substance a jako na takovou bychom na ní pohlíželi. To sice není v souladu s definicí hodnoty, s jakou tato práce operuje,¹⁹ měla ovšem zásadní vliv na formulaci důležitého přístupu ke zkoumání hodnoty (ve smyslu ekonomické hodnoty) a proto se na tento proces u Platóna také podíváme, v části zabývající se teoriemi objektivní hodnoty.

Význam Aristotela pro teorii hodnoty pramení zejména z jeho explicitního stanovení dalších kategorií (kromě podstaty – substance), které můžeme na jsoucna aplikovat. Jsou jimi kvantita, kvalita, *vztahovost*, místo, čas, pozice, stav, aktivita a pasivita.²⁰ Ne všechny se ukázaly jako nutné a potřebné v rámci pozdějšího vývoje filosofie, přesto měly své místo v rámci Aristotelova systému. Z těch, které si svůj význam udržely i v pozdějších systémech, jsou to určitě kvantita, kvalita a právě *vztahovost*, která vůbec umožnila tematizaci jsoucna jako ekonomického statku – *totiž ve vztahu* (k člověku jako jednajícím aktérovi). Až k Aristotelovi lze tedy vystopovat obě hlavní tradice zabývající se teorií hodnoty – totiž jak teorie subjektivní,²¹ tak objektivní²² hodnoty.

Následný vývoj (od Aristotela) pak byl proměnlivý, pokud jde o intenzitu objevování se nových pohledů na problematiku. Po dlouhou dobu, po zbytek starověku a celý středověk, lze zkoumání (ekonomické) hodnoty ztotožnit s tematizováním tzv. *spravedlivé ceny*. Tato skutečnost je dána jednak autoritou, které se dostávalo po dobu v podstatě celého středověku Aristotelovu dílu, vedle toho sehrála roli dominance církevních institucí, a tedy prevalence teologie nad ostatními vědeckými přístupy, ve všech snahách o vysvětlení skutečnosti. Ovšem, jak uvidíme dále, rozhodně se nejednalo o dobu, kdy by se na poli teorie hodnoty nic nedělo, jen byl onen vývoj méně zřetelný.

Pravého rozmachu (a zejména větší všeobecné pozornosti) se zkoumání (ekonomické) hodnoty dočkalo až s příchodem prvních ekonomů v osmnáctém století, a to jak na kontinentě – ve Francii, tak na ostrovech – ve Skotsku. V té době byl nastartován proces, který vyvrcholil marginalistickou revolucí v sedmdesátých letech devatenáctého století. Poté teorie hodnoty zažila svůj „zlatý věk“, kdy jí byla věnována pozornost všech významných ekonomů té doby. Tato doba trvala až do třicátých let dvacátého století, poté začal explicitní zájem o teorii hodnoty upadat a ta se tak stala minoritním

¹⁸ Dále bychom již pravděpodobně mohli jen těžko postupovat, neboť předchází filosofie (například v pojetí Parmenidově) se zabývala zejména (méně konkrétní) tematizací bytí jsoucna (ve smyslu že- bytí).

¹⁹ Tedy jako s ekonomickou hodnotou, spjatou s *procesem oceňování jsoucna* (kteréžto oceňování je nutně prováděno ekonomickými aktéry).

²⁰ (Aristotle, 2005, s. 8).

²¹ Jak poukázal Oskar Kraus (Kraus, 1905), citováno v (Kauder, 1953).

²² Přes faktickou existenci tohoto vlivu, respektive jeho vnímání, poukazuje (Rothbard, 2006b, s. 14–15) na jistou problematičnost spojení pasáží ze samotného Aristotelova díla s teorií objektivní hodnoty. Problematičnost daných pasáží však nic nemění na vlivu, který tyto měly.

tématem, kterému se (minimálně v takové podobě, jako je pojata v této práci) přestala věnovat pozornost hlavního proudu ekonomické teorie.

Podíváme-li se na celé toto dlouhé období historie vývoje názorů na povahu ekonomické hodnoty statků, uvidíme dvě hlavní témata, která se v průběhu celého období střídavě, a často i současně, objevují a pouze se tu s menší, tu s větší intenzitou hlásí o své místo na slunci. Těmito tématy jsou teorie objektivní a subjektivní hodnoty, a právě jejich vývoj budeme v následujících částech odděleně sledovat.

2.1. TEORIE OBJEKTIVNÍ HODNOTY

2.1.1. ONTOLOGICKÁ POVAHA TEORIE OBJEKTIVNÍ HODNOTY

Nejprve si musíme definovat co je to ona objektivní hodnota, o níž v případě teorie objektivní hodnoty hovoříme. Jinými slovy, jaký je ontologický status hodnoty pojaté jako objektivní hodnota. První pojetí, které se nabízí, je hodnota jako objekt. Tedy jako něco (charakter, podstata, vlastnost) stojící mimo zkoumající subjekt. Jako taková může objektivní hodnota nabývat v zásadě dvě odlišné podoby. Zaprvé jako vnitřní vlastnost hodnoceného předmětu (objektu). V tomto významu je tedy hodnota objektivní, neboť je něčím vlastním hodnocenému objektu. Druhou možností jak této objektivitě rozumět je jako stojící mimo hodnotící subjekt obecněji. V tomto pojetí pak hodnota nemusí být nutně vnitřní vlastností hodnoceného předmětu. Může být objektivní vždy, když se nachází mimo hodnotící subjekt. To znamená, že za objektivní v tomto smyslu můžeme považovat i hodnotu nacházející se jak mimo hodnocený objekt, tak mimo hodnotící subjekt. V tomto širším pojetí tedy nemusí být objektivní hodnota nutně vnitřní vlastností hodnoceného objektu, ale vztahem mezi hodnoceným objektem, hodnotícím subjektem a dalšími objekty.

V této práci budeme pod teorií objektivní hodnoty uvažovat objektivní hodnotu v onom prvním, užším pojetí, neboť jako takovou jí pojímaly všechny teorie označované jako teorie objektivní ekonomické hodnoty.

Prvopočátky tohoto přístupu k hodnotě můžeme najít u Platóna a jeho zkoumání idejí. Co byla pro Platóna idea? Idea pro Platóna byla druhovou podstatou (obecným rysem bytí) jsoucna, jejich co-bytím. Zároveň idea jsoucna je pro Platóna zdrojem jeho hodnoty. Dokonce by se dalo říci, že v určitém smyslu hodnota jsoucna je identická s jeho ideou. Důležitým faktorem zde je onen substantivní charakter idejí. To znamená, že idea je něčím uchopitelným (i když samozřejmě ne ve smyslu fyzicky, ale pouze rozumově uchopitelným) a vlastním onomu jsoucnu, které je v tomto případě předmětem hodnocení.

Takto pojatá hodnota samozřejmě není tím, co bylo později označeno jako ekonomická hodnota statku. Je hodnotou v **obecnějším významu tohoto slova**, ovšem právě tento obecnější význam byl po dlouhou dobu rozhodujícím pro veškeré úvahy o hodnotě, a jeho nerozlišování od specifičtější ekonomické hodnoty statků bylo zdrojem mnoha zmatků a nedorozumění v názoru na povahu jejich hodnoty.

Zásadním rysem tohoto pohledu na hodnotu jsoucna²³ je právě ona snaha o nalezení (na ničem dalším) nezávislé hodnoty. Celý tento proces hledání objektivní, na ničem nezávislé, hodnoty statků

²³ Na tomto místě je stále ještě příhodnější hovořit o jsoucnech namísto statků, neboť statek již implikuje vztah k ekonomickému aktérovi, který se k němu vztahuje. Jsoucno je na jakémkoliv ekonomickém aktérovi nezávislé a pouze proto má smysl u něj hovořit o jeho vnitřní (na čemkoliv dalším, a tedy i hodnotícím ekonomickém

můžeme pojmenovat jako hodnotový idealismus a jako takový jej můžeme považovat za hledání „svatého grálu“, minimálně v rámci hledání ekonomické hodnoty. Rozhodující vlastností ekonomické hodnoty totiž je, že je vždy hodnotou daného jsoucn²⁴ ve vztahu k někomu, kdo je aktérem ekonomického rozhodování (navíc v nějak určeném prostředí). Právě absence tohoto rozlišení ekonomického statku od jsoucn²⁴ obecně byla pak (vždy minimálně implicitně) zdrojem problémů se stanovením povahy hodnoty u všech autorů, kteří se pokoušeli o její, v tomto smyslu objektivní, stanovení jako vnitřní (abstraktní) vlastnosti statků.

Hovoříme-li o teorii objektivní hodnoty jako kategorii zastřešující mnohost rozličných názorů a přístupů k hodnotě, je právě ono pojmání ontologického charakteru tím, co je těmto jednotlivým názorům a přístupům společné. Často se jedná o vlastnost pouze implicitně přítomnou, ovšem právě ona je tím pojítkem mezi jednotlivými přístupy.

Ty samozřejmě nemůžeme celkově považovat za homogenní skupinu názorů, neboť mezi nimi existuje mnoho odlišností podmíněných už jen časovým rozsahem období, po které docházelo k jejich formulaci. Existují tak například rozdíly v názorech na zdroj této objektivní hodnoty, kdy na jedné straně mohlo být zdrojem (spravedlivé ceny a potažmo) hodnoty rozhodnutí státu reprezentovaného vladařem, a zaštitěné jeho autoritou, jak tomu bylo například dle církevního práva za vlády Karlovců.²⁵ Naproti tomu například angličtí klasičtí političtí ekonomové viděli zdroj hodnoty v práci výrobě statku věnované (a tedy, podle nich, v něm obsažené). To, co bylo všem názorům, které budeme v této práci označovat jako teorie objektivní hodnoty, společné, bylo pojmání hodnoty jako *vnitřní vlastnosti daného jsoucn²⁴* (statku). To je onen ontologický charakter hodnoty.

2.1.2. PŘEDSTAVITELÉ

2.1.2.1. ARISTOTELES A STŘEDOVĚKÁ SCHOLASTIKA

Již jsme se vyjádřili ke zdroji tohoto pohledu na hodnotu jsoucn²⁴ (statků), který lze najít v Platónově (implicitnímu) pojednání hodnoty v rámci jeho nauky o idejích. První explicitní pojednání tohoto druhu o hodnotě pak nacházíme u Aristotela v jeho pojednání o ševci a staviteli (Aristoteles, 1937, kn. V). Je důležitým průvodním faktorem, že toto pojednání se nachází v knize páté, věnované spravedlnosti a právu. Aristoteles se v tomto příkladu pokouší nalézt spravedlnost ve směně probíhající mezi dvěma řemeslníky a není tak jeho primárním cílem pojednat o samotné hodnotě (směňovaných) statků. Jeho závěrem je, že, aby směna byla spravedlivou, je potřeba, „*aby nastalo vyrovnání*“ (Aristoteles, 1937, s. 110). Pro Aristotela je rovnost dokonce předpokladem toho, aby ke směně vůbec mohlo dojít.

Tato Aristotelova analýza je postavena na dvou předpokladech, které jsou pro něj typické. Tím prvním je předpoklad nutnosti dodržování principu distributivní²⁶ spravedlnosti pro dosažení

aktérovi nezávislé) hodnotě. Právě tento aspekt můžeme označit za rozhodující pro budoucí zmatky ohledně povahy hodnoty statků – statky (notabene ekonomické) totiž nejsou již jen prostými jsoucn²⁴, jsou jsoucn²⁴ blíže specifikovanými (právě jako mající vztah k hodnotícím ekonomickým aktérům).

²⁴ Zde již je na místě hovořit o statku.

²⁵ Jak popisuje například (Rothbard, 2006b, s. 36–37).

²⁶ Neboť, přesto že rozlišuje spravedlnost rozdíleční a opravnou (Aristoteles, 1937, s. 104–109), obě dvě jsou v podstatě jen odlišným vyjádřením principu distributivní spravedlnosti. Rozdíleční je tou jeho podobou, která je uplatňovaná při rozdělování společného mezi jednotlivé členy skupiny, kteří mají být odměněni podle svých zásluh na společném. Opravnou spravedlnost pak můžeme pozorovat v jednotlivých případech, kdy došlo k bezpráví (ať již z důvodu nedodržení principu distributivní spravedlnosti, nebo obecněji v důsledku narušení vlastnických práv jednoho člena skupiny druhým). Opravná spravedlnost pak má sloužit k tomu, aby bylo toto

spravedlnosti vůbec. Druhým pak je Aristotelův názor na povahu peněz, který bychom mohli s odstupem označit jako legalistickou teorii peněz, považující navíc peníze za neutrální vzhledem k reálné ekonomice.

Krátce k principu distributivní spravedlnosti. Jde o primární princip spravedlnosti, který je uplatňován²⁷ v rámci malé skupiny. Primárním je proto, že po převážnou část své existence se lidstvo nacházelo takřka výlučně právě v rámci takovýchto malých skupin, chceme-li společenství. Tento princip ve stručnosti zní: každému náleží odměna ze společného majetku odpovídající jeho zásluhám o společný cíl.

Což lze vyjádřit následující rovnicí aplikovanou na Aristotelův příklad:

$$\frac{a}{b} = \frac{c}{d},$$

kde a značí stavitele, b ševce, c dům a d obuv.²⁸ Oba aktéři v tomto příkladu čerpají z práce toho druhého, dávají tedy do rovnosti poměr svých zásluh (odvedené práce) s poměrem odměn (statků, které získávají ve směně). Dále se Aristoteles zdá pokračovat směrem k subjektivní teorii hodnoty, když říká:

„Musí tedy býti jedno jakési měřítko, jímž se všechno měří, jak jsme řekli výše. A tím v pravdě jest potřeba.“²⁹

Dále bohužel nepokračuje tematizováním této *potřeby* – jak vzniká, jak je naplňovaná, atd. Nýbrž stanovuje, že její jednotkou jsou peníze, pojaté jako *nomisma*. To znamená, „že nejsou přirozeně, nýbrž zákonem (*nomó*) [stanovené], a jest v naší moci je změnit“ (Aristoteles, 1937, s. 111). Tím, že Aristoteles vůbec neuvažoval peníze jako vzniklé přirozeně, jako všeobecně přijímaný prostředek směny, zůstala mu ukryta i povaha onoho primárního vztahu mezi penězi a potřebami, které jsou schopny uspokojit – nejprve přímo, posléze v důsledku postupného převažování fungování jako prostředek směny nepřímo; považoval tak peníze za neutrální vůči reálné ekonomice.

Díky tomu, že se mu (ovšem pouze zdánlivě) podařilo nalézt společného jmenovatele potřeb (v dnešní terminologii užítku), nebylo pro Aristotela problémem pokračovat k požadavku na rovnost potřeb uspokojovaných v aktu směny. Nutno však dodat, že se, v důsledku jeho názoru na neutralitu peněz, jedná o rovnost pouze nominální, proto i hodnota statků ve směně nalezená pak může být pouze hodnotou nominální.

Tolik tedy sám Aristoteles v *Etice Nikomachově*. Stěžejní význam této tematizace však spočíval v závěrech, které z ní byly vyvozeny – zejména středověkými scholastiky, pro něž byl Aristoteles takřka nejvyšší autoritou.³⁰ Tím prvním závěrem je, že hodnota je objektivně pozorovatelná (dokonce měřitelná) a je tedy objektivní vlastností jsoucen (statků), čímž tento názor zapadá do skupiny teorií objektivní hodnoty, tak jak je pojímá tato práce. Tím druhým pak byl závěr, že jedním (sic!) ze zdrojů hodnoty statku je práce, na jeho výrobu vynaložená (popřípadě v něm obsažená), což byl atribut velmi často připisovaný hodnotě v rámci mnoha přístupů, které můžeme označit jako teorie

bezprávi odčiněno a to (de facto) podle zásady oko za oko, zub za zub. Důležitým předpokladem celé analýzy je ona rovnost, jíž má být dosaženo. Fakt, že Aristoteles pokládal rovnost za nezbytnou podmínku směny, jej přiměl i směnu dobrovolnou zařadit do této oblasti uplatňování spravedlnosti.

²⁷ Respektive přiměřenou oblastí jeho aplikace by měl být rámec tzv. malé skupiny. Přičemž tato skupina nemusí být nutně vymezena počtem svých členů, důležitější je možnost (a reálná existence) kontroly ostatních členů skupiny jakýmkoliv jejím příslušníkem.

²⁸ Aplikováno na příklad z (Aristoteles, 1937, s. 110).

²⁹ (Aristoteles, 1937, s. 111).

³⁰ Svědčí o tom i titul, jakým byl označován, Filosof.

objektivní hodnoty. Tento závěr se ovšem postupně změnil tak, že práce se stala jediným zdrojem hodnoty. Důvodem k dominanci práce jako zdroje hodnoty (naproti užitku plynoucímu ze spotřeby statku) bylo de facto autoritativní ukončení oné užitečností větve zdroje hodnoty u peněz jakožto normativně stanoveného měřítka potřeb (užitku).

Na obranu Aristotela je však nutno dodat, že jeho cílem nebylo podat explicitní teorii hodnoty, ta byla spíše zpětně v jeho díle hledána v implicitní podobě a šlo tak spíše o pokusy o (umělé) destilování³¹ této teorie z díla, které bylo psáno za jiným účelem, a proto jsou takové snahy vždy do určité míry nespravedlivé k autorovi samotnému.³²

Na tomto místě je však pro nás rozhodující, že interpretace představené výše sehrály významnou roli v dalším vývoji názorů na povahu hodnoty a právě fakt, že hledaly oporu v Aristotelově díle, nepochybně přispěl k jejich rozvoji.

Z tohoto místa v Aristotelově díle se pak odvíjela tradice hledání *spravedlivé ceny* jako standardu oné objektivní hodnoty. Do této linie můžeme zařadit právníky starověkého Říma podílející se na tvorbě *Corpus Juris Civilis*, kteří hovoří o prodávání a nakupování za odlišnou cenu od toho, jaká je hodnota daného zboží (Rothbard, 2006b, s. 31). Jak již bylo řečeno, v díle scholastiků se tento motiv objevuje pravidelně a hraje významnou roli minimálně do šestnáctého století. Nalezneme jej například u Alberta Velikého, nebo Tomáše Akvinského, viz (Schumpeter, 1954, s. 90) a (Rothbard, 2006b, s. 51–58), jeho tematizace spravedlivé ceny v souvislosti s vynaloženými náklady (a prací) prodávajícího (obchodníka), dokonce svádí k interpretaci jako forma pracovní teorie hodnoty (Rothbard, 2006b, s. 52). Schumpeter i Rothbard poukazují na další autory, kteří hledali zdroj hodnoty statků na straně nákladů, byli jimi Jan Duns Scotus nebo Richard z Middletonu.³³

2.1.2.2. KARL MARX

Mluvíme-li o teorii hodnoty, nelze se vyhnout jejímu tematizování v podání Karla Marxe. Toho můžeme totiž právě v teorii hodnoty považovat logické vyvrcholení a logický konec klasické politické ekonomie,³⁴ neboť právě u něj došla završení ricardovská pracovní teorie hodnoty. To by byl ovšem pouze jednostranný pohled na jeho teorii hodnoty, tak je totiž velmi rozpracovaným rozbořem její povahy, její logické struktury, i procesu jejího vzniku.

Níže se pokusíme ukázat, že není ani tak zajímavé (z pohledu teorie hodnoty), že Marx označil za zdroj hodnoty práci, ale *proč práci, co to je práce* v jeho pojetí a *jakým způsobem* vytváří hodnotu? A může proto být pro teorii hodnoty přínosem, ačkoliv byla jako celek v rámci ekonomické teorie překonána (a vyvrácena).³⁵

Homo laborans

Začněme zkoumáním Marxovi teorie hodnoty právě u jejího důrazu na práci. Marx nepředkládá přímo definici člověka jako tvora pracujícího; netvrdí, že práce je podstatnou³⁶ vlastností člověka,

³¹ O těchto problémech s interpretací píše například (Rothbard, 2006b, s. 15–17) nebo (Kauder, 1953), který upozorňuje na přínos Oskara Krause k interpretaci Aristotelových názorů na povahu hodnoty (zejména ze strany ekonomů).

³² Na příslušném místě přineseme korekci těchto interpretací Aristotelových názorů na povahu hodnoty.

³³ (Schumpeter, 1954, s. 90), (Rothbard, 2006b, s. 59–60).

³⁴ (Holman, 2005, s. 150).

³⁵ Zejména poukazem na rozpory mezi prvním a třetím dílem Kapitálu, viz např. (von Böhm-Bawerk, nedatováno).

³⁶ Alespoň v prvním díle kapitálu. Více o analýze Marxova pojetí člověka viz (Arendt, 1998, s. 90-91).

kteřá by jej odlišovala od ostatních živočichů a byla tak jeho *differentia specifica*. Přesto však klade práci jako *conditio sine qua non* lidského života:

„práce [je] podmínkou existence lidí, nezávislou na jakýchkoli společenských formách, věčnou, přirozenou nutností: bez ní by nebyla možná výměna látek mezi člověkem a přírodou, tj., nebyl by možný lidský život.“³⁷

Od tohoto výchozího bodu můžeme tedy sledovat Marxův „pracovní fetišismus“, Marx si totiž ani nedovede představit, že by hovořil o člověku jinak, než jako pracující bytosti, neboť práce je pro něj vskutku nezbytně přítomnou vlastností. Na tomto místě má ještě Marx na paměti, že za prací je skryt nějaký účel, sice účel žít (lidský život), tento účel však Marx tiše usekává a jeho analýza člověka je nadále ukončena u práce.³⁸ Pravou podstatou člověka totiž je pro Marxe ničemu nepodřízená práce, jako samoučel. Dějiny a tedy i kapitalistická společnost, jejíž analýzu provádí, jsou jen stadiem odcizení této pravé podstaty – práce jako samoučelu.

V tomto ohledu je Marx fichtovcem a snaží se stavět na jeho koncepci vyvození všech kategorií světa ze subjektu a jeho fascinace prací vychází z Fichteho důrazu na činnost absolutního já. Na počátku Fichteho systému je absolutní já jako bezpředpokladová nepodmíněná činnost, která je takto nekonečnou činností, zprvu pouze v možnosti avšak střetáváním se s hmotou (kterou tvoří v procesu kladení se kontrapozicí) se jako nekonečná činnost uskutečňuje.³⁹

Tolik tedy ve stručnosti k filosofickému pozadí, jehož znalost (jako kontext) je nezbytná k pochopení ambic, které Marx sledoval při konstrukci své teorie hodnoty (statků). Marx nikdy ve svém systému nepřestal být filosofem, a i když se věnoval převzatým ekonomickým konceptům, pojednával tyto tak, aby zapadaly do jeho systému jako celku. Tím, že sledoval Fichteho koncepci absolutního já, se ovšem vydal mimo oblast tradičně náležející ekonomické teorii, totiž mimo oblast lidského jednání. To, co činí člověka člověkem, je totiž právě ono jednání za (nějakým) účelem. Bytost

³⁷ (Marx, 1954, s. 23). Je zajímavé všimnout si v tomto bodě rozporu, který Marxovo pojetí práce přináší ve vztahu k volným statkům jako je například vzduch. O pár řádků výše Marx píše: „*Věc může být užitnou hodnotou [=statkem – přidáno autorem], aniž je hodnotou. Tak tomu bývá, když její užitečnost pro člověka není zprostředkována prací. Tak např. vzduch, panenská půda, přirozené louky, divoce rostoucí dřevo atd.*“ Jak je to ale možné, když pro to, aby člověk mohl tuto užitečnost zakusit, musí s věcí (řečeno s Lockem) smíchat svou práci, i Marx přeci tvrdí, že bez práce „*by nebyla možná výměna látek mezi člověkem a přírodou.*“ Statek (v Marxově terminologii) bez hodnoty je tak protimluvem i v Marxově vlastním pojetí hodnoty. Pokud nedojde k výraznému a jednoznačnému zúžení definice samotné práce, pak je jen stěží představitelná existence jakékoliv věci, která by nebyla hodnotou. I takové nemateriální věci, jako je pověst, vyžadují vynaložení nějaké práce ke svému vytvoření a udržení.

Samotný Marxův poznatek, že věc může být statkem, aniž je hodnotou, je správný. V moderní terminologii bychom řekli, že daný předmět není ekonomickým statkem, neboť není předmětem jednání, je v tomto smyslu pouze (průvodní) vlastností systému. Tak je to se vzduchem za běžných okolností – není předmětem jednání, i když je Marxovským statkem, protože naplňuje naši potřebu dýchání, ovšem v situaci, kdy by nám byl odepřen, se předmětem jednání stává, získává tedy charakter statku (= i Marxovské hodnoty). Podstatnou je zde ona změna, pouze jejím prostřednictvím je toto rozlišení umožněno. Plné odhalení tohoto principu je ale až výdobytkem marginální revoluce. Více v části věnující se rakouské ekonomické škole. Částečné odhalení tohoto principu lze najít u autorů od Aristotela přes Buridana, Lottiniho, Gallianiho, Bernoulliho a Benthamu až ke Gossenovi a „prvním“ marginalistům – Mengerovi, Walrasovi a Jevonsovi, viz také část 2.2 Teorie subjektivní hodnoty a zevrubněji pak (Kauder, 1965).

Tento rozpor jen ilustruje, že práce jako pravá podstata hodnoty není úplně udržitelným konceptem.

³⁸ Bez ohledu na vztah jaký má práce k lidské existenci, totiž vztah prostředek – účel. Vezmeme-li lidskou existenci jako fakt, pak bychom mohli parafrázovat známé rčení z Marxova pohledu a říci, že nepracujeme proto, abychom mohli žít, nýbrž žijeme proto, abychom mohli (museli) pracovat.

³⁹ V tomto odstavci jsem bohužel nevycházel z Fichteho originálů, ale „pouze“ z poznámek k předmětu 5FI423 Filosofie III na Vysoké škole ekonomické, v zimním semestru 2010/2011.

mající práci⁴⁰ jako samoučel již totiž není člověkem, ale bohem, který není ničím omezen. Důvodem nerozumění Marxovi ze strany ekonomů tak může mimo jiné být i to, že Marx takovou bytost nepovažuje za boha, ale za člověka naplňujícího svou pravou podstatu a provádí proto i analýzu současné socioekonomické formace – kapitalismu – z hlediska této podstaty.

Práce, zboží a statky⁴¹

Tím jsme odpověděli na otázku *proč práce*. Dále se podrobněji podíváme na to, co Marx prací, kromě lidské podstaty, rozumí. V prvním díle Kapitálu Marx rozlišuje dvě podoby práce – *konkrétní práce* a *abstraktní lidská práce*. Každá pracovní činnost je vynakládáním nějaké konkrétní práce (například sekání dříví) a jako taková vytváří *užitnou hodnotu* (naštípané dříví). Zároveň je však tato i abstraktní lidskou prací, neboť při ní dochází k obecnému vynaložení lidské pracovní síly (bez ohledu na formu, jakou je vynaložena) a jako taková vytváří *hodnotu zboží*.

Tím jsme se již dostali k dalším pojmům teorie hodnoty – *užitná hodnota*, *hodnota* a *zboží*. Zboží je klíčovým konceptem celé analýzy, neboť Marx popisuje stadia dějin, kdy je člověk odcizen své pravé podstatě a ta jsou charakterizována právě zbožním způsobem výroby. To znamená, že v důsledku odcizení (daného soukromým vlastnictvím výrobních prostředků) práce není samoučelem; nevyrábí se pro přímou spotřebu, naopak, dochází k výrobě věcí pro směnu a věci tak získávají podobu *zboží* – neboli *společenské užitné hodnoty*. Zboží je tedy taková věc, která se vyznačuje užitečností pro ostatní členy společnosti.

Užitná hodnota je potom v Marxově terminologii *statkem* a jako taková je hmotným nositelem *směnné hodnoty* zboží. Tato směnná hodnota je kvantitativním poměrem užitných hodnot zboží, porovnávaných v aktu (možné) směny. Tento poměr je vyjádřitelný rovnicí a jako takový implikuje existenci něčeho třetího – společného jmenovatele v něm vyjádřených směnných hodnot. Toto něco třetí je pak Marxovou *hodnotou*, primárně pojatou jako substance (jako vnitřní hodnota). Užitná hodnota (=statek) a hodnota jsou pak dvěma odlišnými formami zboží. Statek je jeho naturální formou a jevovou formou (hodnotou). Tato druhá je zboží vlastní pouze potud, pokud je toto výrazem lidské práce a ukazuje se tedy pomocí jeho směnné hodnoty. Proto Marx při abstrahování od užitné hodnoty zboží (jeho charakteru coby statku) může ztotožnit jeho hodnotu (produkt abstraktní lidské práce v něm obsažené) s jeho hodnotou směnnou. Hodnota zboží coby statku (tedy hodnota jeho užitné hodnoty) je potom materializovanou abstraktní lidskou prací a je tak hodnototvornou substancí zboží.

Aby vysvětlil vlastní hodnotu zboží, popisuje Marx čtyři její technické formy – prostou formu hodnoty, úplnou formu hodnoty, všeobecnou formu hodnoty a peněžní formu hodnoty. Důležitější než rozdíl mezi těmito (technicky) odlišnými formami, je jejich vlastní tematizace, která je co do charakteru ve všech čtyřech formách obdobná, nejlépe je však vidět v prosté formě hodnoty.

Tak Marx diferencuje dva póly výrazu hodnoty – *relativní formu* hodnoty a *ekvivalentní formu* hodnoty. Pokud vyjadřujeme hodnotu nějakého množství zboží A jako hodnotu nějakého jiného množství zboží B, můžeme psát: x zboží A = y zboží B. Relativní formu v tomto vztahu nabývá vyjádření hodnoty zboží A, to je jak vidíme vyjádřeno pomocí užitné hodnoty jiného zboží (B), jinou terminologií bychom mohli říci, že je vyjádřena pomocí množství statků, jež zboží A schopno získat ve směně.⁴² Jasně patrný je zde pak společenský charakter stojící v pozadí celého procesu, neboť je

⁴⁰ Marxovou terminologií, u Fichteho bychom řekli činnost.

⁴¹ Založeno na (Marx, 1954, oddíl první, kapitola 1: Zboží).

⁴² Což, jak uvidíme v oddílu 2.2.1.4, není vůbec nepodobné Sayovu vyjádření hodnoty jako kupní síly.

vlastně využíváno konkrétní práce jiného (člověka) za účelem určení tohoto pólu hodnoty. Oním druhým pólem výrazu hodnoty je pak její ekvivalentní forma, v našem případě ji nabývá zboží B. Toto zboží tedy slouží jako materiál pro vyjádření hodnoty zboží A, a to svou užitnou hodnotou, tedy charakterem statku. Nedává tedy do oné rovnice svou hodnotu, ale pouze své množství (získatelné ve směně). Důležitým momentem zboží vyjádřeného ekvivalentní formou je fakt, že je v něm obsažena práce v obou dvou svých podobách – konkrétní práce mu dává užitnou hodnotu a abstraktní lidská práce mu dává hodnotu. Takto tedy ono zboží (B) obsahuje hodnotu již ze své podstaty. Tato hodnota pak získává podobu směnné hodnoty (neboť se projevuje ve vztahu k jinému zboží), přestože se projevuje ve formě užitné hodnoty (se kterou je srovnáváno zboží A).

Prostou formu hodnoty Marx shrnuje takto:

„Prostá forma hodnoty zboží je obsažena v jeho hodnotovém poměru ke zboží jiného druhu čili v jeho směnném poměru k tomuto jinému zboží. Hodnota zboží A je kvalitativně vyjádřena v bezprostřední směnitelnosti zboží B za zboží A. Kvantitativně je vyjádřena ve směnitelnosti určitého množství zboží B za dané množství zboží A. Jinými slovy: hodnota zboží je samostatně vyjadřována tím, že se zboží jeví jako „směnná hodnota“.“⁴³

Vyšší formy hodnoty se pak od hodnoty prosté liší již jen technickými detaily. Úplná forma hodnoty znamená, že jedno zboží je vyjádřeno v množství (všech) jiných zboží (zvláště). V případě všeobecné formy pak dochází k převrácení tohoto vztahu a hodnoty všech zboží jsou vyjádřeny množstvím jednoho zboží. V této formě je již dobře patrný všestranný společenský vztah, kdy veškerá práce je vyjádřena tělesnou formou onoho zboží-ekvivalentu. Posledním krokem pak je již jen přeměna zboží-ekvivalentu ve všeobecný pevný ekvivalent – peníze – úplnou společenskou přeměnou naturální formy jeho hodnoty v ekvivalentní formu hodnoty. Tím Marx předkládá logicky naprosto konzistentní teorii peněz, která může být zdiskreditována pouze obsahem, který jí přisuzuje (tedy jeho teorií hodnoty), avšak z ryze logicky formálního hlediska je jeho teorie peněz naprosto přesně vyvozena z kategorií, jež Marx používal při tematizaci hodnoty a vztahů mezi zbožím.

Stěžejní závěry Marxovy teorie hodnoty jsou, že hodnota zboží je jeho věcnou povahou, nesouvisí s jeho užitnou hodnotou a projevuje se ve směnných hodnotách. Minimálně teoreticky je pak hodnota určitelná pomocí rozboru cen zboží, neboť ty jsou jejím empirickým vyjádřením. Zde je zajímavé si všimnout, že Marx nenavrhuje zkoumat hodnotu proto, abychom mohli vysvětlit ceny zboží, ale naopak chce pomocí zkoumání cen zboží hledat jeho hodnotu. Tak důležitá pro něj byla hodnota nejen jako pro dovršitele klasické politické ekonomie, ale hlavně jako pro filosofa společenských dějin, který ji potřeboval k osvětlení vztahu mezi skutečnou a odcizenou povahou člověka.

Pokud jde o samotnou zboží formu produktů práce, uzavřeme jejím brilantním vystižením:

„Tajemnost zboží formy tkví tedy prostě v tom, že je zrcadlem, v němž se lidem obráží společenský charakter jejich vlastní práce jako věčný charakter produktů práce samých, jako společenské vlastnosti těchto věcí, dané jim od přírody; proto i společenský vztah výrobců k celkové práci se jim jeví jako společenský vztah

⁴³ (Marx, 1954, s. 30).

*předmětů, který existuje mimo ně. Je to jen určitý společenský vztah lidí samých, který tu pro ně nabývá fantastické formy vztahu mezi věcmi.*⁴⁴

Při interpretaci Marxova díla je třeba pamatovat na jeho snahu o odlišení podstat a forem věcí. Každá věc na sebe může vzít mnoho podob (forem), která nikdy plně nevystihují její podstatu. Stejně rozlišení je zcela aplikovatelné i na jeho teorii hodnoty. Ta je (jako podstata) něčím zbožím vskutku vlastním (*intrinsic value*), co se v běžném světě projevuje svou jevovou formou (užitná hodnota). Hlubší analýza se zdá ukazovat na to, že samotná podstata hodnoty je dána vztahy mezi všemi zbožními a potažmo mezi všemi lidmi, kteří jsou výrobce zboží. Tím by tato teorie spadala do naší definice subjektivní hodnoty, určené jako vztah. Ovšem díky Marxovu pojetí práce jako abstraktní lidské práce, mající nutně objektivizační charakter, je i celá jeho teorie hodnoty objektivizována, neboť abstraktní lidská práce plní úlohu onoho pevného měřítka, jímž lze hodnotu vyjádřit. Mohli bychom konstatovat, že Marxovi se podařilo nalézt odpovídající formu hodnoty. Navíc se mu podařilo ji i naplnit jediným (z hlediska jeho systému) logicky vhodným obsahem.⁴⁵ A právě pro toto naplnění podstatou jsme Marxovu teorii zařadili mezi objektivní, totiž uvažující hodnotu jako substanci.

S Marxem je nutně spojována jeho teorie o nadhodnotě, ovšem my ji zde tematizovat nebudeme, neboť z ontologického hlediska již nemá ke statusu teorie hodnoty co přidat, neboť se jedná již jen o technologickou aplikaci samotné Marxovy teorie hodnoty. A pouze ta je primární oblastí zájmu této práce.

2.2. TEORIE SUBJEKTIVNÍ HODNOTY

Teorie subjektivní hodnoty je úzce spjata se zkoumáním tzv. směnné hodnoty statků, která byla identifikována již Aristotelem jako odlišná od vnitřní (někdy též nazývané reálná) hodnoty statků. Tato spojitost má původ ve faktu, že právě akt směny je příhodným médiem pro uskutečnění se subjektivního ohodnocení statku ekonomickým aktérem. Ptáme-li se, jaká je ontologická povaha (směnné, a posléze) subjektivní hodnoty, musíme se blíže zaměřit na okolnosti jejího vzniku, tedy na akt směny a na to, jakým způsobem je, za jeho pomoci, dosaženo stanovení hodnoty. Pro účely tohoto zkoumání nyní provedeme určité zjednodušení a budeme hovořit o subjektivní hodnotě jako o směnné hodnotě obecně.

Podíváme-li se na jakýkoliv akt směny,⁴⁶ vidíme kromě dalšího i jednu konkrétní skutečnost, která hraje důležitou roli právě v odpovědi na otázku po ontologické povaze směnné hodnoty. Touto skutečností je fakt, že směna k tomu, aby mohla být uskutečněna (ale i proto, abychom ji vůbec mohli uvažovat) vyžaduje hned dva⁴⁷ ekonomické aktéry. Proto hodnota vzešlá z tohoto procesu není něčím

⁴⁴ (Marx, 1954, s. 36-37).

⁴⁵ Práce, respektive abstraktní lidská práce, je vskutku jediným logicky vhodným pojmem, který může zaujmout ono ústřední objektivizační místo v rámci celé teorie hodnoty. Problém však leží uvnitř tohoto konceptu samotného, protože nic takového, jako konstrukt abstraktní lidské práce, není možného, vezmeme-li v úvahu jednotlivce a jeho vztah k práci. V tomto vztahu, neexistuje nic jako rovnost objektivní a subjektivní námahy, která by zaručovala rovnost námah vynaložených při výrobě objektivně stejného množství jakéhokoliv statku (užité hodnoty). Tato rovnost neexistuje ani mezi různými jedinci, ani u jednoho jedince v různých okamžicích. Obdobně pojímal práci i Adam Smith a kritiku jeho pojetí můžeme najít v (Pavlík, 2004, s. 607).

⁴⁶ A je v tomto případě jedno, zda se jedná o barterovou směnu, nebo směnu využívající peněz jako prostředku směny.

⁴⁷ A právě dva. I když, jak ukázal například Adam Smith ve svém příkladu s hrubou halenou (Smith, 2001, s. 12–13) nebo Leonard Read s tužkou (Read, Ebeling, & Friedman, 2006), v komplexním světě ekonomiky založené

izolovaným (a nemůže tedy být *vnitřní vlastností statku*), neboť vzniká ze vztahu mezi statkem a ekonomickými aktéry. Je tedy závislá na aktech subjektivního hodnocení ekonomických aktérů a odtud také plyne její jméno – subjektivní hodnota. Mohli bychom také říci, že jde o externí charakteristiku statku, podmíněnou vztahem, který ke statku zaujímá hodnotící ekonomický aktér; a to tak silně, že tento vztah (vztahování se) je nutnou podmínkou samotného vzniku této hodnoty, nejen její poznatelnosti.

Tímto procesem jsme tedy hodnotu „osvobodili“ ze zjetí uvnitř statku. Víme tedy, kde ji nehledat. Podstatnější však je odpověď na pozitivní otázku, a sice, kde takovou hodnotu hledat? Možných odpovědí je hned několik, ale lze je rozdělit na dvě podkategorie. Zprvé, hodnota je něčím plně náležejícím hodnotícímu ekonomickému aktérovi (=subjektu) a nachází se tak (například) v jeho mysli. Zadruhé, hodnota spočívá mimo hodnotící subjekt samotný. Toto rozdělení je v podstatě založené na tom, zda je hodnota kompletně identifikována s užitekem, jehož uspokojení statku připisuje hodnotící subjekt, nebo je pro její určení považován za relevantní i některý z dalších faktorů (vzácnost, náklady na získání statku). Oba dva shora popsání přístupy jsme zde popsali z pohledu ontologického substancialismu – tedy tak, jakoby ona hodnota byla nějakou substancí, něčím konkrétním a samostatně uchopitelným. Tak tomu samozřejmě není; subjektivní hodnota je již definována tím, že se jedná o *vztah* (a nikoliv *vlastnost*). Ona substanciální forma spíše vyplývá ze zvykových konvencí a z jazykové skladby promluvy, neboť vždy když hovoříme o něčem, klademe toto něco do role substantiva⁴⁸ – ať již ve formě podmětu nebo předmětu. Tímto způsobem lze samozřejmě hovořit i o vztahu, ovšem v případě takové promluvy dochází velice snadno ke ztrátě kontextu – onoho prostředí, ve kterém ke vztahu dochází a které je právě pro teorii subjektivní hodnoty tolik důležité. Proto vždy když budeme hovořit o subjektivní hodnotě, bude se vlastně jednat o nepřesnost a zjednodušení nutné v rámci srozumitelnosti textu.⁴⁹

Oba dva výše zmíněné přístupy k hodnotě byly historicky označovány jako subjektivní hodnota, a i my v této práci budeme pod pojmem subjektivní hodnoty rozumět společnou nadkategorii těchto přístupů, totiž hodnotu nacházející se mimo hodnocený objekt. Jako taková je proto (nanejvýše) heteronomní vlastností daného objektu.

To že se jedná o takto komplexní soubor názorů má svůj dopad zejména na epistemologický charakter hodnoty, takto pojaté. Neboť z různých typů subjektivních hodnot vyplývají různé důsledky pro jejich vědeckou poznatelnost; jistě se, co do poznatelnosti, liší hodnota vznikající v interakci s okolním světem od hodnoty vznikající pouze v rámci subjektu samého (pouze v interakci s ohodnocovaným objektem). Ovšem, pokud jde o ontologický status hodnoty, ten byl výše určen dostatečně – *vztah* mezi statkem a ekonomickým aktérem (případně jejich okolím) – a další diferenciací v rámci podkategorií teorie subjektivní hodnoty na něj již nemají vliv. Je třeba jej však dát do kontrastu s ontologickým statutem objektivní hodnoty – *vnitřní vlastnost* statku.

na rozvinuté dělbě práce se každý její člen (více či méně nepřímou) zúčastňuje transakcí s téměř nepředstavitelným množstvím dalších příslušníků dané ekonomiky, v konkrétním aktu směny se vždy jedná o interakci dvou konkrétních aktérů. Přičemž oním aktérem může být i instituce.

Stejně tak můžeme i dvanácti-směnu JUDr. Radosty z Kulového blesku rozdělit na dvanáct oddělených aktů směny, kde JUDr. Radosta působí pouze jako prostředek směny zaručující oboustrannou dvojí shodu potřeb.

⁴⁸ Ať již přímo podstatného jména, nebo zpodstatnělého přídavného jména, případně zájmena či číslovky. Je také příznačné, že jedinou slovesnou formou, která může plnit roli podmětu je infinitiv.

⁴⁹ Například říkáme-li: „hodnota se nachází v mysli“, nemáme tím na mysli, že existuje nějaká (jakákoliv) substance, která je označitelná a odlišitelná v rámci mysli jako takové. Klademe důraz spíše na to, že mysl je oním „prostředím“ ve kterém se odehrává proces hodnocení, respektive že všechny faktory, které se přímo účastní procesu hodnocení, jsou faktory mysli.

2.2.1. PŘEDSTAVITELÉ

2.2.1.1. ARISTOTELES

Již v sekci 2.1.2.1 jsme viděli, že Aristoteles měl ve svém díle velmi blízko k rozpracování toho, co v této práci označujeme jako subjektivní hodnotu. Konkrétně, když v Etice Nikomachově ztotožňuje hodnotu (jsoucna) s jeho potřebou:

„Musí tedy býti jedno jakési měřítko, jímž se všechno měří, jak jsme řekli výše. A tím v pravdě jest potřeba.“⁵⁰

Sama o sobě se tato citace zdá vskutku poukazovat na subjektivní hodnotu, neboť hodnota je v tomto pojetí vůbec konstituována ve vztahení se (statku) k subjektu jehož potřebu uspokojuje⁵¹ – tedy klasický příklad teorie subjektivní hodnoty. Při důslednější interpretaci této citace⁵² však musíme vzít do úvahy další dva faktory. Zaprvé, Aristotelovu teorii peněz a zadruhé, jeho pohled na roli jedince ve vztahu ke společnosti vyjádřenou v samé jeho definici člověka. Přičemž druhý faktor je tím primárním zdrojem, který nám pomůže osvětlit i povahu prvního faktoru jako mezistupně vysvětlení.

Člověk jako ZÓON POLITIKON

Aristotelovo dílo je nutno pojímat s ohledem na společenské⁵³ uspořádání, ve kterém žil a jehož byl (nejen) skrze své dílo dovršitelem a tedy i vrcholným představitelem. Tímto uspořádáním je samozřejmě *polis* neboli obec. Jeho vztah k *polis* názorně vystihuje následující pasáž z první knihy Politik:

„Konečně dovršená a dokonalá společnost, utvořená z více dědin, jest obec, společenství, které takřka dosáhlo již cíle veškeré soběstačnosti a které sice vzniklo pro zachování života, ale trvá za účelem života dobrého.“⁵⁴

Zároveň zde Aristoteles předložil i faktický popis toho, co to obec je. Ovšem stěžejní pro interpretaci významu obce pro všechny předchozí stupně společenství je Aristotelovo teleologické pojetí veškeré skutečnosti, kdy úkolem každého jsoucna je naplnění jeho podstaty (snahou o maximalizaci naplnění idejí Pravdy, Krásky a Dobra). Tato snaha o adekvaci podstaty a bytí je primární vlastností všech jsoucen, neboť jen to, co odpovídá svým bytím své podstatě je pravdivé, krásné a dobré = skutečné. Tato podstata, kterou je u semínka strom, u dítěte člověk a u společnosti obec, je obsažena v každém jsoucnu jako zárodečná informace, která řídí jeho pohyb (vývoj).

S ohledem na tuto teleologickou strukturu veškerého bytí je potřeba přistupovat k Aristotelovu pojednání jak samotné obce, tak člověka, jako její nedílné součásti. Proto je potřeba jeho definici člověka, totiž „že člověk jest bytost přirozené určená pro život v obci“ (Aristoteles, 1998, s. 40), chápat ve spojení jeho popisem obce (obsahujícím zároveň výmluvnou ilustraci celého konceptu), ta totiž „jest ve skutečnosti od přirozenosti dříve než domácnost a než každý jednotlivec. Neboť celek jest nutně dříve než jeho část, zruší-li se totiž celek, nebude již noha nohou ani ruka rukou, leč podle jména, jako když někdo mluví o ruce z kamene jako o ruce; neboť bude-li mrtva, bude jen taková,

⁵⁰ (Aristoteles, 1937, s. 111).

⁵¹ Neboli hodnota je určena užitekem.

⁵² A celé pasáže Etiky Nikomachovy zabývající se hodnotou (odplaty).

⁵³ Jak prozaické, že dnes můžeme říci i „politické“ uspořádání.

⁵⁴ (Aristoteles, 1998, s. 40).

pojmové označení každé věci závisí však od možnosti jejího výkonu, a proto nemá-li již takové vlastnosti, nesmí se o ní říkati, že jest totožná, nýbrž toliko stejnojmenná.“ (Aristoteles, 1998, s. 41).

Vidíme, že pro Aristotela je společenskost a tudíž tíhnutí k životu v obci obsaženo již v samotné podstatě člověka.⁵⁵ Zajímavým důsledkem tohoto pojetí člověka (nejen) pro teorii hodnoty pak je, že jej nikdy, alespoň primárně, Aristoteles nepojímá jako individuum, nýbrž vždy jako součást celku – obce. Odtud poté vyplývá odlišné pojmání pojmu potřeba, než jaké je běžně užíváno v rámci ekonomické teorie.⁵⁶ Ta totiž primárně chápe pojem potřeby jako konkrétní cíl vždy určitého jedince, který se snaží skrze své jednání (snaha o uspokojení oné potřeby) zlepšit svůj stávající stav. Takové potřeby jsou tedy vždy subjektivní a váží se vždy k určitému jedinci; jako vnější pozorovatelé pak na ně můžeme usuzovat pouze z jednání tohoto jedince, avšak samy o sobě nejsou otevřeny objektivnímu zkoumání.

Naproti tomu Aristoteles, v důsledku absence onoho individualizovaného pohledu, a naopak skrze univerzalizovaný přístup k člověku jako součásti obce, přisuzuje i pojmu potřeby obecnější, objektivní charakter. Díky tomu, že člověk je definován pomocí své náležitosti k obci, jsou i jeho (případné) potřeby definovány pomocí tohoto vztahu k obci a jsou proto obecné.

Ilustrujme tento rozdíl na příkladu. Máme-li sklenici vody a ptáme se po její užitečnosti (neboli po tom, jakou potřebu uspokojuje), v rámci individualistického přístupu se musíme ptát, kdo je oním aktérem, jehož potřebu má tato uspokojit. Můžeme například nastat situace, kdy tato sklenice je předmětem jednání člověka majícího žízeň. Pro takového člověka může být tato sklenice předmětem jednání, neboť má schopnost uspokojit jeho potřebu⁵⁷ (žízně), a ten je proto schopen jí připsat nějakou (subjektivní) hodnotu a je ochoten směniti jí za některý z jiných statků, jež má k dispozici. Stejně tak je možné představit si někoho, kdo právě vypil dva litry vody a uspokojil tak svou potřebu žízně; naskytne-li se mu možnost získat tutéž sklenici vody, nebude (pravděpodobně) ochoten ji směniti za žádný ze statků, jež má k dispozici, neboť tato sklenice nemá schopnost uspokojit žádnou z jeho potřeb a nemusí proto pro něj (dokonce vůbec) být předmětem jednání.

Hovoříme-li o potřebě, již je schopna uspokojit sklenice vody v Aristotelově pojetí potřeb, dostaneme závěr, že sklenice vody je schopna (například) uspokojit potřebu žízně na jedno odpoledne a od této schopnosti uspokojení potřeby bude odvozena její hodnota. Tento přístup samozřejmě vede až ke slavnému paradoxu vody a diamantu,⁵⁸ jehož uspokojivé vyřešení je možné až díky metodě subjektivního mezního užítku (respektive s ním spojeného mezního hodnocení). Nutnou podmínkou této metody je hodnocení mezních jednotek, a metodologický individualismus v přístupu k ekonomickým subjektům je analytickým nástrojem, který dopomáhá nasměrování zkoumání směrem k meznímu hodnocení.

Můžeme říci, že je to absence oné orientace na (individuální) subjekt, co odlišuje Aristotelovu teorii hodnoty od teorie subjektivní hodnoty ve smyslu připsovaném jí v této práci. V důsledku jeho definice člověka totiž Aristoteles nepřístupoval k celému problému jako k aktu subjektivního hodnocení, a proto přestože v jeho teorii hodnoty hraje významnou roli potřeba, již je daný statek schopen uspokojit (respektive užitek, jež přináší), nejedná se o teorii subjektivní hodnoty v moderním významu (jako je tomu například v díle autorů rakouské školy). Přesto však tato spadá do kategorie teorií subjektivní hodnoty v pojetí této práce, neboť nenahlíží na hodnotu jako na objektivní, vnitřní

⁵⁵ Pokud o něm chceme hovořit jako o člověku, neboť „*ten pak, kdo společenství není schopen anebo pro svou soběstačnost ničeho nepotřebuje, není částí obce a jest buď zvířetem nebo bohem*“ (Aristoteles, 1998, s. 41).

⁵⁶ Zejména v rámci důsledného metodologického individualismu definovaného například v (von Mises, 2006).

⁵⁷ Dále předpokládáme, že daný jedinec si je vědom této její schopnosti.

⁵⁸ Viz například (Smith, 2001, s. 27–28).

vlastnost jsoucna, ale správně rozeznává, že tato je závislá na potřebách, jež je schopno dané jsoucno uspokojit a tedy na vztahu, který má dané jsoucno k ekonomickému aktérovi. Zásadním nedostatkem tak pouze zůstává, že ekonomický aktér není pojat jako jednotlivec, ale pouze jako obecný typ – člověk (ZÓON POLITIKON.)

Teorie peněz

Aristotelova teorie peněz je pak vlastně důsledkem jeho pojetí člověka obecně a to v tom smyslu, že není schopen vidět dostatečně důsledně, jakou roli při vzniku peněz hraje jejich schopnost uspokojovat rozličné potřeby individuálních lidí svou směnitelností. Aristoteles pojímá peníze jako zákonem dané měřítko potřeb, právě proto, že ony potřeby nerozlišuje na úrovni jednotlivců, ale pojímá je univerzálně jako potřeby člověka žijícího v obci. Tato příslušnost člověka k obci je tím, co umožňuje sjednocení potřeb všech členů obce. Ti totiž mohou mít rozličné postavení v jejím rámci, ovšem každý člověk, jako příslušník obce, má jasně danou a jednotnou škálu potřeb zastřešenou „účelem života dobrého“ (Aristoteles, 1998, s. 40).

Teorie peněz byla jedním z dílčích důvodů, které zabránili Aristotelovi proniknout hlouběji do povahy procesu vznikání hodnoty. Sama o sobě však byla dále podmíněna jeho holistickým přístupem ke vztahu mezi člověkem a společností, jejímž je členem – obcí. Nebyla tedy nějakou dodatečnou příčinou formování jeho teorie, spíše fungovala jako zesilovač jeho primárního pojetí člověka jako součásti obce.

Při pojednávání Aristotelových názorů na hodnotu jsoucna jsme viděli, že jejich důležitým závěrem bylo nasměrování pozornosti (alespoň v obecné rovině) směrem ke vztahu, který mají daná jsoucna k ekonomickým aktérům (i když ještě ne subjektům jako takovým). Nesmíme však zapomínat, že se jedná o pouhé útržkovité názory obsažené v rozličných pasážích děl, věnovaných jiným tématům, než je samotná teorie hodnoty. Mezi ty hlavní pasáže patří část první knihy Politik (Aristoteles, 1998, s. 38–42), věnovaná životu v obci, kniha pátá Etiky Nikomachovy (Aristoteles, 1937, s. 99–126), pojednávající o spravedlnosti a třetí kniha Topik (Aristotle, 2005, s. 34–44), pojednávající o žádoucnosti jsoucna.

V tomto posledním pojednání pak lze najít technický popis stanovování žádoucnosti navzájem velmi podobných jsoucna⁵⁹ a jedná se tak o tematicky nejbližší Aristotelovo pojednání hodnocení. Jedná se o přesně technicky specifikovaný případ (jsoucna navzájem si podobná) a celá analýza je pojata v duchu výše uvedené jednotné škály potřeb zastřešené společným cílem. Nejzajímavějším přínosem této analýzy je aplikování de facto mezní analýzy, kdy už v samotném zadání Aristoteles stanovuje, že se bude zabývat právě oněmi minimálními odlišnostmi mezi posuzovanými jsoucny, do této definice by plně spadalo i mezní hodnocení statků, které zde ovšem Aristoteles nepředkládá, minimálně jej však anticipuje.

Vzhledem k tomu, o jak nesourodé střípky z vlastního Aristotelova díla se jedná, je potřeba k Aristotelovým názorům na hodnotu přistupovat s příslušným respektem, a i nadále zůstává pravdou, že významnější (pro budoucí vývoj) než samotná Aristotelova teorie hodnoty (kterou v ucelené formě ani nepředložil), byly zejména nejrůznější interpretace, kterým byly (často izolované)

⁵⁹ „First of all it must be clearly laid down that the inquiry we are making concerns not things that are widely divergent and that exhibit great differences from one another [...], but things that are nearly related and about which we commonly discuss for which of the two we ought rather to vote, because we do not see any advantage on either side as compared with the other.“ (Aristotle, 2005, s. 34).

útržky z jeho děl podrobeny. Hlavní význam Aristotela tak leží v oné povaze zdroje, ze kterého tyto interpretace vycházely.

2.2.1.2. J. B. SAY

Dalším významným představitelem teorie subjektivní hodnoty byl francouzský souputník klasických anglických politických ekonomů Jean Baptiste Say. Ve svém stěžejním díle (Say, 1971) rozvíjí teorii subjektivní hodnoty (vycházející z užitku) tak, aby byla tato použitelná (a přínosná) v rámci makroekonomické analýzy, která byla dominantním polem Sayova zájmu. Byl to však právě tento makroekonomický přístup, jenž znemožnil Sayovi přesnější uchopení subjektivní hodnoty. Jako klasický politický ekonom totiž přistupoval ke svému zkoumání z agregátního pohledu, podobně jako se Adam Smith ptal po původu bohatství *národů*, tak i Say pojednává předmět svého zkoumání z pohledu společnosti jako celku (případně lidstva). Přeskakuje tedy při tom individuální úroveň jednání, což je zdrojem nedostatků, které jeho teorie obsahuje.

Samotnou první knihu otevírá Say tvrzením, které samo o sobě by jej ihned pasovalo do role zastávce objektivní teorie hodnoty podle definice užití v této práci. Říká totiž: „*wealth can only exist where there are things possessed of real and intrinsic value*“ (Say, 1971, s. 61, důraz přidán autorem). Takové tvrzení je ovšem spíše důsledkem používání termínů obvyklých v rámci klasické politické ekonomie; podíváme-li se na vlastní Sayovu tematizaci vzniku této *skutečné hodnoty*, uvidíme, že nese rysy vlastní subjektivní hodnotě, tedy hodnotě pojaté jako vztah. Say si je totiž dobře vědom, že hodnota každého statku je vposled dána užtkem, který tento přináší (je schopen přinést). V rámci svého holistického přístupu ovšem nezkoumá izolovaný akt hodnocení individuálním ekonomickým aktérem, ale rovnou celý proces tohoto hodnocení v rámci celé společnosti (ekonomiky), ke kterému dochází pomocí trhu (respektive tržních interakcí). Proto pojímá výslednou hodnotu jako *skutečnou*, neboť je výsledkem interakcí všech ekonomických aktérů a tím je objektivní (=skutečnou) pro danou ekonomiku. V důsledku toho, že Say přeskočil onen mezikrok individuálního hodnocení,⁶⁰ můžeme výslednou hodnotu označit za intersubjektivní pouze implicitně. Ovšem obsažen v ní tento moment inter-subjektivní je, i když pouze implicitně, a proto je možné jí zařadit mezi teorie pojednávající hodnotu jako vztah.

Konkrétní rozbor procesu hodnocení provádí Say ve druhé knize. Vzhledem ke svému holistickému přístupu tedy nepojednává tento proces ve vztahu k (individuální) potřebě, ale pomocí komparace prostřednictvím (možné) tržní transakce za jiné zboží. V pozadí celého zkoumání je však stále přítomná myšlenka, že „*utility [...] is the primary source of value*“ (Say, 1971, s. 284). Samotné hodnocení tedy probíhá v rámci (možných) tržních interakcí a to tak, že hodnocený objekt je porovnáván s jiným statkem (jinými statky) a to tak, že tento jiný statek „*is variable in amount according to the degree of estimation in the mind of the valuer*“ (Say, 1971, s. 284). Právě v mysli onoho hodnotitele je obsažena potřeba, jejíž uspokojení přináší užitek a je tak zdrojem hodnoty statku (Say, 1971, s. 287).

Každý individuální výsledný odhad hodnoty je pouze přibližný a arbitrární a jediným vhodným měřítkem hodnoty statku je jeho tržní cena (Say, 1971, s. 285).⁶¹ Zároveň je však třeba mít na paměti,

⁶⁰ Díky čemuž nedospěl meznímu hodnocení a meznímu užtku, který by jeho teorii doplnil.

⁶¹ Zde je nutno podotknout, že Say uvažuje peníze jako statek, jehož jediným úkolem je, že slouží jako prostředek směny, a to navíc v jejich komoditní podobě. Jejich schopnost sloužit jako prostředek směny je pro Saye tak silná, že minimalizuje jakoukoliv jejich schopnost uspokojit přímo nějakou další (lidskou) potřebu. Ekonomika je tak vždy ekonomikou barterovou, neboť „*One product is always ultimately bought with another, even when paid for in the first instance in money.*“ (Say, 1971, s. 306).

že „*price [...] is merely the current value estimated in money*“ (Say, 1971, s. 290). Vzhledem k Sayovu přísně komoditnímu pojetí peněz je pak odpovídající syntézou, že skutečnou hodnotou statku je jeho kupní síla, tedy množství ostatních statků, jež lze získat jeho směnou. Tato kupní síla může být vyjádřena jakýmkoliv dalším statkem, tedy i penězi, které jsou pojaty jako určitý objem dané komodity (zlata, nebo stříbra).

Pojetím hodnoty statku jako jeho kupní síly vyjádřené v množství ostatních statků, za něž je směnitelný, se Sayovi podařilo zachytit onu vzájemnou provázanost (skrže působení tržního procesu) všech statků v ekonomice (respektive jejich hodnot). Díky tomu je jeho teorie v konečném důsledku teorií subjektivní hodnoty (pojaté jako vztah), přesto že sám Say hovoří o hodnotě skutečné (určené jako vnitřní vlastnost statku). Jde ovšem o teorii vysvětlující hodnotu jako vztah mezi statky samotnými, kdy hodnotící jedinec slouží pouze jako médium, ve kterém jsou tyto vztahy nalézány. Tato terminologie je důsledkem orientace klasických politických ekonomů na vysvětlování principů z pohledu společnosti jako celku, což vedlo k minimalizaci zkoumání role individuálního ekonomického aktéra v celém procesu. I díky tomu Say nedospěl k teorii mezního užítku, on jej totiž (z pohledu svého systému) ani nehledal. Důsledkem toho je značná obecnost a abstraktnost jeho teorie, která nedokázala myšlenku subjektivního užítku dostatečným způsobem osvětlit a překonat tak pracovní teorii hodnoty převládající mezi anglickými klasickými politickými ekonomy.

2.2.1.3. CARL MENGER A HODNOTA JAKO VÝZNAM

Důsledným představitelem teorie hodnoty jako vztahu byl zakladatel rakouské ekonomické školy Carl Menger. V ucelené podobě svou teorii hodnoty představil již ve svém opus magnum *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*⁶² z roku 1871.

Jeho analýza začíná slavnou definicí *statku*, kterou bychom mohli agregovat do podoby: aby byl předmět statkem, musí být schopen uspokojit existující lidskou potřebu, u níž si je člověk vědom toho, že s jeho pomocí může být uspokojena, a zároveň musí být člověk schopen tento statek k jejímu uspokojení použít.⁶³ Dalším krokem na cestě k definici hodnoty je definice *ekonomického statku*, která je předložena pomocí analýzy⁶⁴ vztahu mezi požadovaným a dostupným množstvím statku, přičemž aby byl statek statkem ekonomickým, musí být množství *požadované* větší než množství *dostupné*. Pouze ohledně těchto statků člověk činí (a může činit) ekonomická rozhodnutí.

Tím si Menger připravil půdu pro samotnou teorii hodnoty a její definici. Ta říká, že hodnota je významem⁶⁵ (důležitostí), který pro nás statek má, neboť jsme si vědomi faktu, že uspokojení našich

⁶² V práci je odkazováno na anglický překlad (Menger, 2007).

⁶³ Co do podstaty jde o zcela odlišnou definici statku (*gut*), než jakou používal Marx, pro kterého byl statek užitnou hodnotou věci a jako takový byl pouze formou ekonomické hodnoty. Zato u Mengera je statek formou věci, která jako taková (jako statek) teprve má tu schopnost mít ekonomickou hodnotu. Daleko větší podobnost je mezi Marxovým (*ware*) a Mengerovým termínem zboží (*waare*), který je v obou případech definován svým zaměřením na společenský charakter statků.

⁶⁴ Celá tato analýza je prováděna z pohledu ekonomického aktéra. I když na tomto místě Menger připouští i analýzu z pohledu společenského celku (Menger, 2007, s. 96–98), což jej přivádí k definici vlastnictví. Z hlediska teorie hodnoty je však tato analýza pouhou odbočkou a může být chápána jako pozůstatek stylu myšlení (...), argumentace a zejména cílů) klasické politické ekonomie.

⁶⁵ I když nejde o triviální termín, nebudeme jej zaměňovat s významem ve smyslu sémantickém, jehož důkladné studium odstartoval Gottlob Frege v devadesátých letech devatenáctého století, viz například stať (Frege, 1948). Menger jej pojímá jako čistě subjektivní faktor aktu hodnocení, který se postupně vyvinul do kategorie užítku (*utility*). Ta je ovšem značně odlišná od Mengerova chápání užítku, jako objektivní schopnosti statku uspokojit nějakou obecnou potřebu (jde o koncept podobný například výhřevnosti uhlí). Tento rozdíl je patrný

potřeb je závislé na tom, zda jej máme k dispozici.⁶⁶ To zároveň znamená, že neekonomické statky nemají hodnotu, neboť jejich ztrátou nedochází ke snížení uspokojovaných potřeb. Vždy je totiž k dispozici jiný statek, který může onen odstraněný zastoupit a uspokojit danou potřebu, kdyby tomu tak nebylo, dostali bychom se již do kategorie ekonomických statků.⁶⁷

Ekonomická hodnota je nadkategorie obsahující užitnou a směnnou hodnotu. Jejich vzájemný vztah bychom mohli popsat rovnicí Ekonomická hodnota = max[užitná hodnota; směnná hodnota].⁶⁸ Všechny tři zde uvedené odlišné podoby hodnoty jsou však tvořeny jakoby společnou látkou a tou je jejich ontologický status. Ten zůstává nezměněn, hodnota je vždy význam; liší se pouze v tom, zda jde o přímý význam pro uspokojení potřeby – potom hovoříme o hodnotě užité –, nebo o význam nepřímě zprostředkovaný směnou (za více či méně složitou strukturu dalších statků, které v konečném důsledku uspokojují naše potřeby) – poté hovoříme o hodnotě směnné. Proto pak i ekonomická hodnota, jako nadkategorie hodnoty směnné a užité, je z ontologického pohledu vždy významem a vzniká tedy (a existuje pouze) ve vztahu mezi objektem (statkem) a hodnotícím subjektem.

Důležitou praktickou vlastností teorie hodnoty je, že předmětem hodnocení mohou být pouze předměty ekonomického jednání, kterými jsou pouze ekonomické statky. A statky, to jsou konkrétní věci, nikoliv druhy věcí. Pouze konkrétní předměty totiž vstupují do rozhodování ekonomických aktérů a pouze u nich pak můžeme hovořit o hodnotě a dalších kategoriích, z ní vyplývajících.

Ontologický status hodnoty Menger výstižně vystihuje v následující pasáži:

„[...] value [of things] is something fundamentally different from the things themselves; it is a judgment made by economizing individuals about the importance their command of the things has for the maintenance of their lives and well-being.“⁶⁹

A následně popisuje, k čemu vedly snahy vedené (chybným) objektivním pojetím ontologického statusu hodnoty:

„Objectification of the value of goods, which is entirely subjective in nature, has nevertheless contributed very greatly to confusion about the basic principles of our science.“⁷⁰

2.2.1.4. EUGEN VON BÖHM-BAWERK

Za další významný příspěvek k rozvinutí teorie hodnoty jako celé oblasti, bez rozlišení na subjektivní a objektivní hodnotu, lze považovat dílo Mengerova pokračovatele v rakouské ekonomické tradici Eugena von Böhm-Bawerk. Zásadní⁷¹ je zejména jeho příspěvek v Jenské ročence (Eugen von Böhm-Bawerk, 1991) z roku 1886.

z poznámky pod čarou na (Menger, 2007, s. 116) a více je rozveden v poznámce na straně (Menger, 2007, s. 118).

⁶⁶ (Menger, 2007, s. 115).

⁶⁷ Je tedy patrné, že rozdělení na ekonomické a neekonomické statky není ničím definitivním, naopak jde o dynamický koncept, jedině, čím je řízen, je vztah mezi požadavky na statky a jejich dostupným množstvím.

⁶⁸ Pokud by ovšem šlo o měřitelné veličiny. Abstraktní vztah mezi těmito kategoriemi sice má podobu zachycenou v uvedené rovnici, ovšem žádné další matematické vlastnosti plynoucí z této formy zápisu nepřebírá.

⁶⁹ (Menger, 2007, s. 121).

⁷⁰ (Menger, 2007, s. 121).

⁷¹ Nejen díky obsahu, ale také díky přístupné formě výkladu.

Ve své teorii Böhm v mnohém navazuje na Mengera, ovšem zároveň jeho myšlenky rozvádí a daří se mu explicitně formulovat spojovací článek⁷² mezi úzce pojatou subjektivní hodnotou ve zde používaném významu a objektivní hodnotou, která má ovšem (i v důsledku Böhmova příspěvku) poněkud odlišný charakter od toho, který jí připisujeme v této práci. Jinými slovy: daří se mu vytvořit pojítka mezi subjektivní hodnotou v pojetí Mengerově, a Sayovou hodnotou, pojatou jako kupní síla statku.

Böhm začíná svůj výklad explicitním rozlišením subjektivní a objektivní hodnoty, přičemž nepovažuje obě kategorie za nesubsumovatelné pod vyšší termín (obecné) ekonomické hodnoty. Pod subjektivní hodnotou chápe, podobně jako Menger u užité hodnoty, význam statku pro blahobyt hodnotícího subjektu. Od hodnotícího subjektu pak vyplývá označení této kategorie jako *subjektivní* hodnota. Naproti tomu pod objektivní hodnotou chápe jeho objektivní směnnou hodnotu, která má charakter kupní síly statku a svou jevovou povahou je analogická k takové veličině jako je například objektivní (fyzikálně určená) výhřevnost určitého typu dřeva. Přívlastek objektivní jí propůjčuje fakt, že je pozorovatelná⁷³ i z hlediska jiného, než hlediska hodnotícího subjektu.

Pokud jde o subjektivní hodnotu, tak její charakter je v Böhmově pojetí v podstatě totožný s pojetím Mengerovým. Také ji chápe jako význam statku pro blahobyt hodnotícího subjektu a tedy jako vztah mezi (hodnotícím) subjektem a (hodnoceným) objektem. Momentem, který Böhm podrobněji analyzuje, je technický proces hodnocení, které probíhá jako *mezní* hodnocení. Pro určení subjektivní hodnoty je tedy rozhodující ona poslední potřeba, respektive její uspokojení, které může subjekt získat se získáním statku.⁷⁴ Jde tedy o vztah mezi potřebami, které je statek schopen uspokojit, a krytím těchto potřeb, tedy dostupnou (disponibilní) zásobou statků, schopných přinést toto uspokojení.

Zásadní funkcí subjektivní hodnoty v Böhmově pojetí je tedy vysvětlení *individuálně* ekonomických jevů. Individuálních proto, že je pro ni určující role hodnotícího subjektu, navíc ve spojení s vždy konkrétními ekonomickými statky. Hlavním úkolem ekonomické vědy je však v jeho⁷⁵ pojetí snaha o vysvětlení *sociálně* ekonomických jevů, tedy vztahů mezi nespočtem hodnotících subjektů a hodnocených statků. Tento úkol Böhm předepisuje pro teorii objektivní hodnoty (v jeho pojetí).

To je ostatně úkol, který teorii hodnoty připisovali i všichni jeho předchůdci, kteří se snažili o ekonomické traktování společenské reality. Zejména markantní je tato snaha u klasických politických ekonomů, jakými byli Smith, Mill, Ricardo, Marx či Say. Viděli jsme již na příslušných místech, že při těchto snahách naráželi na, jejich metodami, nepřekonatelné obtíže, které pramenily z neúspěšných snah o vypořádání se se vztahem mezi užitnou a směnnou hodnotu statků. Bylo tak až zásluhou Mengera a v explicitnější podobě právě Böhma, že se podařilo tento vztah objasnit a ustanovit tak teorii hodnoty jako (z ontologického hlediska) subjektivní hodnotu.

V jejich pojetí je totiž hodnota vždy pojata jako subjekt-objektový vztah, který se pouze, co do své jevové podoby, může ukazovat v podobách subjektivní a objektivní hodnoty. Jeho podstata

⁷² Samozřejmě nejde o zbrusu nový poznatek, který by byl nepřítomný v Mengerově díle. Jen je u Böhma explicitněji pojednán a je na něj zaměřena větší pozornost. V podstatě jeho formální strukturu naznačil i Say, kterému se však nepodařilo nalézt konkrétní obsah tohoto pojítka.

⁷³ Jak ukážeme níže, je důležité, že jde pouze o její pozorovatelnost, tedy epistemologický charakter. Pokud jde o její ontologický charakter, tak ten zůstává v rovině vztahové a hodnotící subjekt (subjekty) při jeho určení nemůžeme pominout.

⁷⁴ A analogicky uspokojení, o které může přijít při ztrátě statku.

⁷⁵ A doufejme, že nejen v jeho.

ovšem zůstává vždy táz, neboť základem (Böhmovy) objektivní hodnoty není nic jiného než opět vztah mezi hodnotícím subjektem a hodnoceným objektem, který se pouze skrze směnu střetává s ostatními hodnotovými soudy dalších hodnotících subjektů. Objektivní (směnná) hodnota tak není ničím jiným než výslednicí těchto vztahů (=individuálních hodnotových soudů). Pokud bychom chtěli tento jev správně pojmenovat, měli bychom proto hovořit daleko spíše o intersubjektivní hodnotě, která je maximem toho, jak blízko jsme schopni se dostat k objektivitě. Výraz objektivní hodnota totiž stále rezervujeme pro hodnotu pojatou jako neměnnou vlastnost statků (objektů), nezávislých žádným způsobem na jejich vztahu k hodnotícímu subjektu (subjektům).

Klíčovým místem celé této analýzy je institut směny. Neboť bez existence (respektive její možnosti) směny nelze takto pojatou teorii hodnoty vůbec konstruovat. V tomto ohledu Böhm přichází s formulací obecného zákona směny, kterým je snaha o dosažení bezprostředního prospěchu z dané (inter-)akce. Tím, co směnu vůbec umožňuje, je různost individuálních hodnotových soudů, plynoucích z rozdílných potřeb, pocíťovaných jednotlivými ekonomickými aktéry. Důsledkem tohoto faktu je, že i jeden konkrétní statek může být (a je) hodnocen různě, různými ekonomickými aktéry. To je poté tím největším impulzem pro proběhnutí směny, neboť to znamená, že je zde prostor pro uspokojení existujících potřeb (což je hlavní snahou ekonomického jednání). Důsledkem společnosti založené na (tržních) směnných vztazích je pak odstraňování (skrze uspokojování)⁷⁶ pocíťovaných potřeb, tedy směřování k pomyslnému společenskému optimu.⁷⁷

Díky Böhmovým (a Mengerovým) přínosům tedy ekonomická věda dovršila snahu o sjednocení a propojení odvěkých nesourodých kategorií jako byly objektivní x subjektivní hodnota, směnná x užitná hodnota. Podařilo se tak jen důslednou analýzou všech zainteresovaných kategorií, jejímž plodem byla jednotná teorie hodnoty, pojímající hodnotu jako *subjekt-objektový vztah*, a to ve všech jejích podobách.

⁷⁶ Tento postřeh se zdá naznačovat, že existuje ještě další způsob jak dosahovat onoho odstraňování pocíťovaných potřeb a to modifikací samotných duševních stavů ekonomických aktérů tak, aby tito žádné potřeby nepocíťovali. Tím by však došlo k přeměně ekonomických aktérů na něco zcela odlišného, totiž na neživé objekty, ať už anděli, roboty, nebo prostě jen kusy hmoty. Dle názoru autora je toto konečný důsledek veškerých snah o zlepšení ekonomického stavu společnosti jinou než ekonomickou (=tržně směnnou) cestou. Což je však úvaha patřící na jiné místo.

⁷⁷ Které je ovšem nutno vždy chápat pouze jako ideální limitu.

3. SYNTÉZA NÁZORŮ NA POVAHU A PODSTATU HODNOTY A DŮSLEDKY PLYNOUCÍ Z NÍ PRO SOUČASNOU EKONOMII

3.1. SYNTÉZA TEORIE HODNOTY

Při předcházejícím mapování historického vývoje podob teorie hodnoty jsme viděli několik zajímavých implikací pro její povahu. Zprvė hodnota mŕže bŕt logicky uvaŕována vŕdy jen jako subjekt-objektovŕ vztah, tedy jako to, co zde označujeme termínem subjektivní hodnota. To znamená, ŕe subjekt má aktivní roli při jejím utváření, nejen při jejím poznávání. Dále nelze o hodnotě hovořit, jestliŕe abstrahujeme od vztahu subjekt-objektové dvojce k okolí. Stav okolí je podstatnou částí dané situace, neboť pouze v nějak definovaném okolí je možné provádět mezní hodnocení, tedy hodnocení prováděné v momentu změny situace (=změny stavu okolí).

Tato hodnota je tedy primárně ustavována v aktu individuálního hodnocení, jehoŕ výsledkem je význam statku pro uspokojení potřeb. Skrze trŕní interakce můŕeme pozorovat, jak se tento princip projevuje v množství svŕch konkrétních exemplifikací. Dŕsledkem⁷⁸ této vzájemné souhry a stŕetávání se individuálních hodnotovŕch soudŕ je maximalizace uspokojování pocítovaných potřeb.

Neměně důležitým faktem vŕsak je, ŕe tuto maximalizaci je nutno pojmut jako nekonečnŕ proces. Je tomu tak primárně proto, ŕe potřeby pocítované lidmi jsou vŕdy samy o sobě neomezené, zatímco prostředky pro jejich uspokojení omezené jsou. Nejvýznamnějším omezujícím faktorem je pak čas, plynoucí z konečnosti lidského ŕivota. To, ŕe lidské potřeby jsou samy o sobě neomezené, můŕeme považovat za předpoklad, který ekonomie přebírá od psychologie nebo filosofie. Na hlubší úrovni vŕsak můŕeme hledat kořeny tohoto stavu ve faktu, ŕe samotná lidská biologická existence je neslučitelná se zánikem veŕkerŕch interakcí s okolím. Nelze ji uvaŕovat jako nepodmíněnou, sama je zaloŕena na naplňování (uspokojování) potřeb. Toto naplňování potřeb je její konstitutivní podmínkou. Vidíme tedy, ŕe i pokud jde o samotnŕ ŕivot, vŕdy se najde nějaká potřeba, která potřebuje naplnit a proto je tento proces nekonečnŕm.

Pokud tedy chceme uvaŕovat hodnotu jako nějakŕ konkrétní, uchopitelnŕ objekt, jedinou možností, jak toho dosáhnout, je uvaŕovat ji jako regulativní ideu, ke které se během procesu hodnocení a zejména stŕetávání hodnotovŕch soudŕ přibližujeme, nikdy jí vŕsak nedosáhneme. Pokusme se popsat tuto teorii pomocí matematické analogie.

Kdybychom si hodnotu představili jako funkční vztah $y=f(x)$, ŕlo by o takovou funkci, u které bychom nikdy nemohli vyjádřit její funkční hodnotu v daném bodě, neboť nejsme schopni ŕádnŕ konkrétní bod přesně určit – neboli neumíme vyčerpávajícím způsobem definovat nezávisle proměnnou. Důvodem proto je, ŕe nezávisle proměnná obsahuje individuální hodnotové soudy jednotlivcŕ, které jsou, mimo (objektivně definovatelnŕch) dostupnŕch prostředkŕ, definovány právě také subjektivními (a tedy objektivně nepozorovatelnŕmi) potřebami, k jejichŕ uspokojení mají slouŕit. Jedinŕm způsobem, jak spatřit tyto potřeby je pouze skrze pozorování průběhu (celospolečenské) maximalizace uspokojování potřeb. Nachází se tedy v našem funkčním vztahu jak na místě závislé, tak nezávislé proměnné. Abychom tuto obtíŕ překonali, je nutné zbavit se oné závislosti veličiny „individuální potřeby“. Přiměřenŕm způsobem, jak toho dosáhnout se zdá bŕt infinitezimální počet, konkrétně věty o limitách. Neboť v podobě limity si individuální potřeby

⁷⁸ A zároveň implicitní konečnou motivací.

zachovají svůj charakter neomezenosti a zároveň bude možné je uvažovat jako nezávislé proměnné našeho funkčního vztahu.

Uvažujeme-li hodnoty jako limity, podaří se nám tím ustavit pojítka mezi objektivními, konkrétními stavy cenových vektorů a objektivně nepozorovatelným užitekem, pocíťovaným jednotlivci z uspokojování jejich potřeb. Toto tvrzení se zdá ničit Hayekovu představu o cenách jako dokonalém signálu stavu ekonomiky. Ceny totiž jsou pouhým průvodním jevem procesu maximalizace uspokojovaných potřeb. Ceny totiž v každém okamžiku zachycují pouhou část projevených potřeb, které se mění nejen v důsledku reakce na každou změnu cenového vektoru, ale i v důsledku nutného plynutí historického času v průběhu každé uvažované situace. Jakýkoliv určitý cenový vektor tedy nutně nemůže zcela odpovídat struktuře individuálních potřeb (v důsledku jejich dynamičnosti), proto se zdá být pojetí hodnoty jako (nevlastní) limity uspokojovaných potřeb jako významný spojovací prvek.

Důležitými závěry tedy je, že ekonomika je (nekončící) proces společenské maximalizace uspokojovaných potřeb. Nedílnou součástí tohoto procesu jsou individuální (hodnotící) ekonomičtí aktéři. Toto pojetí má dva významné dopady pro ekonomickou vědu. Prvním, přímým, dopadem je dopad na teorii volby. Druhým dopadem je pak důsledek pro teorii peněz.

3.2. DOPAD NA TEORII VOLBY

TBD

Rozlišení člověka jednajícího (Karteziánský) a reagujícího (Pavlovovský) (Kauder, 1965, s. 119). Pokud aplikujeme teorii subjektivní hodnoty výše popsanou, pak nutně uznáváme aktivní roli individuálních ekonomických aktérů. To znamená, že se zabýváme zkoumáním Karteziánského člověka. Tím, co konstruujeme, pak musí být teorie jednání,⁷⁹ která uznává jistou nezávislost ekonomických aktérů, a proto vylučuje kompletní znalost všech parametrů dané ekonomické situace. Ta je předpokladem teorie volby, která je vlastně jen dosažením konkrétních faktorů do předem známého funkčního vztahu.

Naopak druhou možností je studovat člověka Pavlovovského, který pouze reaguje na impulsy z okolí. Takový člověk je v přímém rozporu s předpoklady výše popsané teorie subjektivní hodnoty, neboť není schopen žádného vlastního vstupu. Pouze poskytuje (předem známé) výstupy, funkčně závislé na daných vstupech. Jako takový je redukovatelný na živočicha popsatelného přírodními vědami a je otázkou, zda je potřeba provádět jeho zvláštní zkoumání v rámci ekonomie. Výhodou tohoto konceptu je, že na něj lze aplikovat teorii volby, neboť funkční vztah mezi vstupy a výstupy je zde předem znám. Jsme proto schopni ze znalosti vstupů určit, jaký bude výstup.

3.3. DOPAD NA TEORII PENĚŽ

TBD

Peníze nejsou neutrální. Jejich vznik a původ je nutné objasňovat za pomoci historicko-deduktivní metody. Odpovídající je tak Misesův regresní teorém, nebo Marxova teorie vzniku peněz.

⁷⁹ Odpovídá Misesovu pojetí ekonomie jako nejrozvinutější oblasti praxeologie – vědy o lidském jednání, (von Mises, 2006).

SEZNAM LITERATURY

Arendt, H. (1998). *The human condition*. University of Chicago Press.

Aristoteles. (1937). *Nikomachova etika*. Praha: Jan Laichter.

Aristoteles. (1998). *Politika* (2. vyd.). Praha: Rezek.

Aristotle. (2005). *Topics*. Nuvision Pubns.

Bentham, J. (1843). *The Works of Jeremy Bentham, vol. 3* (Roč. 1-11, Roč. 3). Edinburgh: William Tait.

Získáno z

[http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=1922
&Itemid=28](http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=1922&Itemid=28)

Coase. (1937). Nature of the Firm. *Economica*, 4(16), 386–405.

Debreu, G. (1959). *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*. New Haven and London: Yale University Press.

Frege, G. (1948). Sense and Reference. *The Philosophical Review*, 57(3), 209–230.

doi:10.2307/2181485

Google scholar. (nedatováno). *Google scholar*. Získáno leden 28, 2012, z scholar.google.com

Heidegger, M. (1977). *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York: Garland Publishing, Inc.

Hicks, J. R., & Allen, R. G. D. (1934a). A Reconsideration of the Theory of Value. Part I. *Economica*, New Series, 1(1), 52–76. doi:10.2307/2548574

Hicks, J. R., & Allen, R. G. D. (1934b). A Reconsideration of the Theory of Value. Part II. A Mathematical Theory of Individual Demand Functions. *Economica*, New Series, 1(2), 196–219. doi:10.2307/2548749

Holman, R. (2005). *Dějiny ekonomického myšlení*. C.H. Beck.

Hutchison, T. W. (1956). Bentham as an Economist. *The Economic Journal*, 66(262), 288–306. doi:10.2307/2227971

- Kauder, E. (1953). Genesis of the marginal utility theory: from Aristotle to the end of the eighteenth century. *The Economic Journal*, 63(251), 638–650.
- Kauder, E. (1965). *A History of Marginal Utility Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Keynes, J. M. (1997). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. UK: Prometheus Books. Získáno z <http://homepage.newschool.edu/~het/texts/keynes/gtcont.htm>
- Kraus, O. (1905). Die Aristotelische Werttheorie in ihren Beziehungen zu den Lehren der modernen Psychologenschule. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, (61), 573–592.
- Kyprý, V. (1994). Vývoj pojmu zákona v novověké filosofii; I. Raná klasická filosofie. *E-LOGOS Electronic Journal for Philosophy*. Získáno z <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/science/zakon.pdf>
- Kyprý, V. (1996). Vývoj pojmu zákona v novověké filosofii; II. Pozdější klasická novověká filosofie. *E-LOGOS Electronic Journal for Philosophy*. Získáno z <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/science/kypry-1-96.pdf>
- Kyprý, V. (1999). Vývoj pojmu zákona v novověké filosofii; III. Pozdější klasická novověká filosofie v politickoekonomické formě. *E-LOGOS Electronic Journal for Philosophy*. Získáno z <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/science/kypry1.pdf>
- Kyprý, V. (2001). Vývoj pojmu zákona v novověké filosofii; IV. Kantovo (resp. kantovské) paradigma ve vztahu k paradigmatu dřívější i pozdější klasické novověké filosofie i ve vztahu k její politickoekonomické formě. *E-LOGOS Electronic Journal for Philosophy*. Získáno z <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/science/Zakon5.pdf>
- Kyprý, V. (2004). Ekonomický zákon (bytí lidsky jsoucího) a vědecký zákon ekonomický (bytí lidsky jsoucího). *E-LOGOS Electronic Journal for Philosophy*. Získáno z <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/science/kypry204.pdf>
- Marx, K. (1954). *Kapitál: Díl první* (Třetí české vydání (porovnáno s vydáním německého originálu, Dietz, Berlín, 1947 a ruského vydání, Gospolizdat, Moskva, 1949).). Praha: Státní nakladatelství politické literatury. Získáno z <http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1867/kapital/>

- Menger, C. (2007). *Principles of economics*. Auburn Ala.: Ludwig von Mises Institute.
- Pareto, V. (1994). *Manuale di economia politica*. Edizioni Studio Tesi.
- Pavlík, J. (2004). *F.A. Hayek a teorie spontánního řádu* (1.vyd. vyd.). Praha: Professional Pub.
- Popper, K. (1974). *Objective knowledge: an evolutionary approach*. Oxford: Clarendon.
- Read, L. E., Ebeling, R. M., & Friedman, M. (2006). *I, pencil : my family tree*. Irvington-on-Hudson, NY: Foundation for Economic Education.
- Rothbard, M. (2006a). *Classical Economics: An Austrian perspective on the history of economic thought*. Auburn Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Rothbard, M. (2006b). *Economic Thought Before Adam Smith: An Austrian perspective on the history of economic thought*. Auburn Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Samuelson, P. (1947). *Foundations of Economic Analysis*. Harvard University Press Cambridge, Mass.
- Say, J. . (1971). *A treatise on political economy, or, The production, distribution and consumption of Wealth*. New York: Augustus M. Kelley.
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of economic analysis*. London: Allen & Unwin.
- Smith, A. (2001). *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut.
- Stark, W. (Ed.). (2003). *Jeremy Bentham's Economic Writings: Volume Three: Vol 3* (1. vyd.). Routledge.
- Stigler, G. J. (1950). The development of utility theory. I. *The Journal of Political Economy*, 58(4), 307–327.
- Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR. (2007, 2008). Příruční slovník a databáze lexikálního archivu. Získáno listopad 18, 2011, z <http://psjc.ujc.cas.cz/search.php>
- von Böhm-Bawerk. (nedatováno). *Karl Marx and the Close of his System*.
- von Böhm-Bawerk, E. (1894). The Ultimate Standard of Value. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 5, 1–60.
- von Böhm-Bawerk, Eugen. (1991). *Základy teorie hospodářské hodnoty statků*. Praha: Academia.
- von Mises, L. (2006). *Lidské jednání : pojednání o ekonomii*. Praha: Liberální institut.

Weintraub, E. R. (2002). *How economics became a mathematical science*. Duke University Press.